

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ Β. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ

Κλέφτες και άρματολοι εις την Βαλκανικήν

ΠΕΡΙΛΗΨΙΣ. Ἐν ἀρχῇ ὁ συγγραφεὺς, ἀφοῦ παραθέτει τὸν ἐν Ἑλλάδι ὄρον κλέφτες καὶ τοὺς ἀντιστοίχους ἐν Τουρκίᾳ, Ἀλβανίᾳ, Βουλγαρίᾳ, Σερβίᾳ, Ρουμανίᾳ, ἐρμηνεύει τὴν σημασίαν αὐτῶν, ἀναφέρει τὰς περὶ τῆς λέξεως ἀρματολὸς γνώμας διαφόρων ἐρευνητῶν καὶ τὰς αἰτίας τῆς ἐν Ἑλλάδι δημιουργίας τοῦ κινήματος τῶν κλεφτῶν καὶ τὴν ὁράσιν τῶν ἰδίων ἐν Μακεδονίᾳ, συμφώνως πρὸς δημοσιευθέντα ἱστορικά ἀρχεῖα τῆς περιοχῆς.

Ἀκολουθεῖ ἡ ἐξέτασις τῶν ἱστορικῶν λόγων τῆς δημιουργίας τῶν ἀρματολῶν ἐν Ἑλλάδι καὶ ἀναπτύσσονται τὰ περὶ τῆς δοῦσεως αὐτῶν κατὰ τὴν περίοδον τῆς τουρκοκρατίας. Εἰς ἰδιαίτερον κεφάλαιον ἐκτίθενται τὰ περὶ τῆς κλεφταρματολικῆς ζωῆς ἐν Ἑλλάδι ἐπὶ τῇ βάσει κειμένων δημοτικῶν μας τραγουδιῶν. Ἐπεταὶ ἡ ἐξέτασις τῆς ἐν τῇ Νοτιοανατολικῇ Εὐρώπῃ *haiducia*, δηλαδὴ τῶν ἀντιστοίχων πρὸς τοὺς Ἕλληνας κλέφτες *χαϊντούκων* ἐν Ἀλβανίᾳ, Βουλγαρίᾳ, Σερβίᾳ καὶ Ρουμανίᾳ.

Τέλος παρατίθεται λεπτομερὴς ἐπὶ τοῦ θέματος βιβλιογραφία.

Οἱ κλέφτες ἐν Ἑλλάδι

Τοὺς παρ' ἡμῖν κλέφτες καὶ ἀρματολοὺς ἢ κλεφτουριά ἢ κλεφταρματολισμό, εἰς τὰς πρὸς βορρᾶν χώρας τῆς Νοτιοανατολικῆς Εὐρώπης ὀνομάζουν *haiducia*. Ἡ λέξις *χαϊντούκος*, παρὰ τοῖς Τούρκοις *χαϊντούτ*, παρὰ τοῖς Βουλγάροις *χαϊντούτιν*, παρὰ τοῖς Σέρβοις, Ρουμάνοις καὶ Οὐγγροις *χαϊντούκ*, εἶναι ἀραβοσυγγρῆκῆς προελεύσεως¹. Ἐν Οὐγγαρίᾳ αὕτη ἦτο λίαν δια-

1. Ὁ Tr. Ionescu-Nișcov ("Haiducia și cîntecele haiducești", ἐν *Revista de Folclor*, Annul III, no 2, București 1958, σ. 114) λέγει ὅτι ἡ λέξις *haiduc* (*haidones*) εἶναι οὐγγρῆκῆς προελεύσεως. Ὁ Ἰωάννης Βασδραβέλλης (Ἀρματολοι καὶ κλέφτες εἰς τὴν Μακεδονίαν, ἔκδ.

δεδομένη από τοῦ 14ου αἰ., ἐκεῖθεν δ' εἰσῆλθεν εἰς τὰς βορείους βαλκανικὰς γλώσσας ἰδίᾳ ἀπὸ τοῦ 16ου αἰ. Ἐν Ἀλβανίᾳ οἱ χαῖντοῦκοι ὠνομάζοντο *Kaçaks*. Ἐν Ἑλλάδι ἡ λέξις ὑπὸ τὸν τύπον *χαῖντούτια*, μὲ τὴν σημασίαν λησταί, εἶναι γνωστὴ εἰς τὸν λαόν, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τοὺς δημοτικούς στίχους:

Σὰν τούτη φέτος τῇ χρονίᾳ ποτὲ νὰ μὴ ματάρθῃ,
βγῆκαν χαῖντούτια στὰ βουνὰ καὶ κυνηγοῦν τοὺς κλέφτες².

Ἡ προέλευσις τῆς λέξεως *κλέφτης* εἶναι γνωστὴ. Ἡ ἔννοια ὅμως αὐτῆς ἔχει παρ' ἡμῖν ἰδιάζουσαν ἱστορικὴν σημασίαν. Οἱ Ἕλληνες *κλέφτες* ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τῆς τουρκοκρατίας καὶ μέχρι τοῦ 1821 ἔκλεπτον, ἐλήστευον καὶ ἐφόρευον κυρίως Τούρκους, κάποτε ὅμως καὶ χριστιανούς ὁμοεθνεῖς τῶν συνεργάτας κυρίως τῶν Τούρκων.

Ὁ πρῶτος ἐκδότης τῶν δημοτικῶν μας τραγουδιῶν C. Fauriel, ἐξετάζων εἰς τὸν εἰσαγωγικόν του λόγον διὰ τὰ ἐν λόγω τραγούδια τὴν σημασίαν τῆς λέξεως *κλέφτης*, γράφει: «Εἰς τὴν σύγχρονον ἑλληνικὴν γλῶσσαν, ὅπως καὶ εἰς τὴν ἀρχαίαν, ἡ λέξις *κλέφτης* ἔχει τὴν πρώτην τῆς σημασίαν καὶ φυσικὰ ἡ ἔμφορμά μας εἰς τὴν πρώτην σημασίαν τῆς λέξεως θὰ παρουσίαζε τὰ κατορθώματα καὶ τὰς περιπετείας τῶν *κλεφτῶν* εἰς τὴν Ἑλλάδα, ὅπως καὶ παλαιότερον, ὡς κατορθώματα καὶ περιπετείας *κακοποιῶν*, θέμα μὲ τὸ ὁποῖον τὸ τραγούδι καὶ ἡ ποίησις πολὺ ὀλίγον ἠσχολήθησαν. Ἀλλὰ θὰ ἐξημαρτίζομεν κακὴν ἀντίληψιν περὶ τοῦ πραγματοῦς στηριζόμενοι ἐπὶ τῆς λέξεως καὶ οἱ Ἕλληνες *κλέφτες* δὲν ἔχουν καμμίαν ἀπολύτως ὁμοιότητα μὲ τοὺς συνήθεις ληστὰς τῶν μεγάλων δημοσιῶν ὁδῶν τῆς Εὐρώπης. Θὰ κατανοηθῇ καλύτερον, ἐλπίζω, ὅ,τι θέλω νὰ εἴπω σχετικῶς μὲ αὐτούς, ἐὰν ἀσχοληθῶ κατὰ πρῶτον μὲ τοὺς ἀρματολούς³.

Ἀλλὰ πρὶν ἐξετάσωμεν τὸ ζήτημα, ὅς ἴδωμεν τὰς γνώμας διαφόρων ἐρευνητῶν περὶ τῆς προελεύσεως τῆς λέξεως *ἀρματολός*. Εἰς τὸ Ἱστορικὸν Λε-

β', Θεσσαλονίκη 1970, σ. 32, σημ. 2) γράφει: «Οἱ Σλάβοι χρησιμοποιοῦν ἰδιαιτέραν ὀρολογίαν διὰ τοὺς *κλέφτες*: *haytutin* (βουλγ.) ἢ *haiduk* (σερβ.). Ἡ λέξις εἰς τοὺς Τούρκους συναντᾶται πολλάκις ὡς *hayduk* καὶ ἔχει ἀραβικὴν προέλευσιν. Πρὸβλ. *Cenziz Orhnlu, Osmanli Imperator Lugunda Derbent Teskilati*, Istanbul 1967, σ. 114». Βλ. προσέτι Ἰω. Βασδραβέλην εἰς *Μακεδονικά*, τόμ. ΙΑ', Θεσσαλονίκη 1971, σ. 418. Δ. Β. Οἰκονομίδης, *Τὸ κίνημα τῶν κλεφτῶν καὶ τὰ κλέφτικα τραγούδια εἰς τὴν Νοτιοανατολικὴν Εὐρώπην*. (Ἐναρκτήριον μάθημα ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ Ἀθηνῶν), ἐν Ἀθήναις 1974, σ. 4.

2. Εὐάγγ. Στ. Τζιάτζιος, *Τραγούδια τῶν Σαρακατσαναίων*, ἐν Ἀθήναις 1928, σ. 19.

3. C. Fauriel, *Τὰ ἑλληνικὰ δημοτικὰ τραγούδια*, εἰσαγωγή Ν.Α. Βέη, μετάφρ. Α. Χατζηγεμμανουήλ, Ἀθήνα 1956, σ. 26.

ξικόν της Νέας Ἑλληνικῆς Γλώσσης, τὸ ἐκδιδόμενον ὑπὸ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν (βλ. σχετικὸν λῆμμα), γράφεται: «Ἀρματωλός, ἀρματουλός. Ἐκ συμφυρμού τῶν οὐσιαστικῶν ἄρματα καὶ ἀμαρτωλός». Ὁ συντάξας τὸ λῆμμα δέχεται τὴν ἐτυμολογίαν τοῦ Γεωργίου Χατζιδάκι⁴. Ὁ Μένιος Φιλήντας παράγει τὴν λέξιν ἐκ τοῦ ἀρματολόγος ποῦ σημαίνει τὸν καταγινόμενον μετὰ τὰ ἄρματα (δπλα)⁵. Ἄλλος ἐρευνητής, ὁ Ἰωάννης Κ. Βασδραβέλλης, γράφει: «Ἡ λέξις μᾶλλον ἐνετικῆς καταγωγῆς. *Martolozo*, ὁ φέρων ἄρματα»⁶. Ὁ εἰς τὸ Πανεπιστήμιον τῆς Ἀγκύρας Γερμανὸς καθηγητὴς Robert Anhegger, δημοσιεύσας πραγματείαν ὑπὸ τὸν τίτλον «*Martolosur Hekkinda*» τουρκιστὶ εἰς τὸ περιοδικὸν *Türkiyat Mecmuası*, ἐκδιδόμενον ὑπὸ τοῦ τουρκικοῦ Ἰνστιτούτου τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Κωνσταντινουπόλεως, τόμ. 7-8 (1940-42), σ. 282 κ.ἑξ. λέγει: «Κατὰ τὰς τουρκικὰς πηγὰς ἡ λέξις *martolos* εἰς ἓν φερμάνι τοῦ *Ashik Pasha Zade* (1490/95) — γράφεται φυσικὰ μετὰ τουρκικοῦ χαρακτήρα — *martaloz, martoloz* ἢ *martolos*... ἀναμφιβόλως προέρχεται ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴν ἀμαρτωλός [sic], καθὼς γράφονται οἱ συγγραφεῖς *Radloff, Bernegger* καὶ ἄλλοι, ἐνῶ οἱ *Miklosich, Meser, Semsedin, Sami* καὶ ἄλλοι ἀπὸ τὴν λέξιν ἀρματολός. Μόνον οἱ βυζαντινολογοὶ δύνανται νὰ δώσουν μίαν ἐρμηνείαν εἰς τὴν προέλευσιν τῆς λέξεως». Ὁ Κ. Παπαρογόπουλος τὴν λέξιν ἀρματολός παράγει ἐκ τοῦ *armatoloz* καὶ λέγει, ὅτι τὰ ἀρματολίκια ἦσαν θεσμός παλαιός, γνωστός καὶ εἰς τοὺς Φράγκους⁷. Τέλος ὁ Ι. Caragiani γράφει: «Ὁ στρατιωτὴς ὠνομάζετο ἐπὶ τῶν Κούτσουβλάχων *armatlu, armatu-lo, armato-lo, gionele*. Τὴν λέξιν *armatlu* οἱ Ἕλληνες ἔκαμαν ἀρματωλός»⁸. Ὅπως βλέπομεν ὁ Ι. Caragiani ὑποστηρίζει ὅτι ἡ ἑλληνικὴ λέξις προέρχεται ἐκ τῆς ἀρωμουνικῆς (βλαχικῆς).

4. Γ. Χατζιδάκις, *Μεσαιωνικά καὶ Νέα Ἑλληνικά*, τόμ. Β', ἐν Ἀθήναις 1907, σ. 502, καὶ ἐν Ἀθηνᾶς, τόμ. Θ', Ἀθήνησι 1894, σ. 143, καὶ ἐν *Λεξικογραφ. Ἀρχεῖω*, τόμ. Γ', ἐν Ἀθηνᾶς 1923, σ. 18. Βλ. καὶ Ἀνθιμον Παπαδόπουλον, ἐν Ἀθηνᾶς, τόμ. 44, ἐν Ἀθηνᾶς 1932, σ. 12, ὑπόσημ. 1.

5. Μ. Φιλήντας, *Γλωσσογνωσία καὶ γλωσσογραφία ἑλληνική*, τόμ. Α', Ἀθῆναι 1924, σ. 9-14.

6. Ἰω. Κ. Βασδραβέλλης, *Ἀρματολὸι καὶ κλέφτες εἰς τὴν Μακεδονίαν*, Θεσσαλονίκη 1948, σ. 4, σημ. 2. Βλ. τοῦ αὐτοῦ ἔργου ἐκδ. β', Θεσσαλονίκη 1970, σ. 29, σημ. 2.

7. Ἰω. Κ. Βασδραβέλλης, *Ἀρματολὸι καὶ κλέφτες εἰς τὴν Μακεδονίαν*, ἐκδ. β', Θεσσαλονίκη 1970, σ. 9-10.

8. Κ. Παπαρογόπουλος, *Ἱστορία τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους*, τόμ. Εβ', ἐν Ἀθηνᾶς 1925, σ. 569.

9. Ι. Caragiani, *Studii istorice asupra Românilor din peninsula balcanică* μέρ. Ι, București 1929, σ. 105, σημειώσεις.

Τοὺς ἀρματολοὺς ἐδημιούργησεν ἡ ἀνάγκη τῆς ὑπὸ τῆς ξένης, τῆς τουρκικῆς διοικήσεως, ληφθείσης φροντίδος διὰ τὴν τήρησιν εἰρήνης καὶ ἀσφαλείας ὠρισμένων περιφερειῶν, πρὸ πάντων τῶν ὄρεινῶν ἐλληνικῶν χωρίων, ὅπου ἡ ἀντίστασις πρὸς τὴν ἀρχὴν τῶν κατακτητῶν ἐξεδηλοῦτο διὰ τῆς αὐθαιρεσίας καὶ τοῦ ληστρικοῦ βίου τῶν κλεφτῶν.

Οἱ κλέφτες λοιπὸν προηγοῦντο τῶν ἀρματολῶν, ἀπεκαλοῦντο δ' ὑπὸ τῶν Τούρκων «έσκιά» καὶ ἦσαν, κατ' αὐτοὺς, λησταί, ἐγκληματῖαι, κακοῦργοι, ἐπαναστάται, ταραχοποιοί, δημεγέρται, ἀρχισυμμορίται κ.τ. δ.

Ἄλλὰ ποῖοι ἦσαν οἱ λόγοι, ποῖαι αἱ κυριώτεραι αἰτίαι τῆς δημιουργίας τῶν κλεφτῶν; Ἡ σπουδαιότερα αἰτία, ποὺ πολλοὶ —κυρίως κτηνοτρόφοι καὶ πτωχοὶ ἀγρόται— ἐγένοντο κλέφτες, ἦτο ἡ πτωχεία καὶ ἡ ἀνέχεια. Καὶ ἐπειδὴ, ὅταν ἀνεκαλύπτοντο, δὲν ἠδύναντο νὰ ζήσουν εἰς τὰ χωρία τῶν, «ἔπαιρναν τὰ βουνά»¹⁰. Ἄλλοι «ἔβγαιναν στοῦ κλαρί», διότι δὲν ἠδύναντο νὰ ὑποφέρουν τὰς βαρεῖας φορολογίας καὶ δὴ τὸ «χαράτσι», τὰς τοκογλυφίας, τὰς ἀγγαρείας, τὰς ἀδικίας τῆς ξένης διοικήσεως, τὰς ἀτιμώσεις, τοὺς βιασμούς, τὸ παιδομάζωμα (τὸ φοβερόν παιδομάζωμα) καὶ τὰς ἄλλας ὑπερβασίας, ποὺ ἐπέβαλλον εἰς τοὺς «ἀπίστους ραγιάδες» οἱ βάρβαροι κατακτηταί¹¹.

Ὅταν οἱ Τούρκοι περὶ τὸ 1385 κατέλαβον τὴν Κεντρικὴν καὶ τὴν Δυτικὴν Μακεδονίαν καὶ ἐγκατέστησαν εἰς αὐτὴν Τούρκους Παιροῦκους¹², οἱ κάτοικοι «πῆραν τὰ βουνά» τοῦ Βερμίου καὶ τῶν Πιερίων. Ἐκ δὲ τοῦ βυζαντινοῦ στρατοῦ οἱ ἐντόπιοι, καθὼς ἦσαν ὀπλισμένοι, ἐφευγαν καὶ αὐτοὶ εἰς τὰ βουνά μετὰ τῶν οἰκογενειῶν τῶν, ὅπου ἐκτίζον νέα χωρία¹³. Ἐκεῖ οἱ ἄνθρωποι αὐτοὶ δὲν ἦτο εὐκόλον νὰ ζήσουν. Διὰ τοῦτο πολλοὶ ἀπὸ τοὺς ὀπλισμένους αὐτοὺς πτωχοὺς χωρικοὺς καὶ τοὺς στρατιώτας τοῦ βυζαντινοῦ στρατοῦ ἤρχισαν νὰ κατέρχωνται εἰς τὰ πεδινὰ μέρη καὶ νὰ ληστεύουν ὅποιον συνήντων ἐμπροσθέν των, πλούσιον ἢ καὶ πτωχόν, Τούρκον ἢ Ἕλληνα¹⁴.

10. Πάννης Κορδάτος, *Ἱστορία τῆς νεώτερης Ἑλλάδος*, τόμ. Α' (τουρκοκρατία), Ἀθήνα 1957, σ. 175.

11. Ν. Κασομούλης, *Ἐνθυμήματα στρατιωτικὰ τῆς ἐπαναστάσεως τῶν Ἑλλήνων, 1821-1833*, τόμ. Γ', Ἀθήναι 1942, σ. 25.

12. Ἀπόστολος Βακαλόπουλος, *Ἱστορία τῆς Μακεδονίας*, Θεσσαλονίκη 1969, σ. 40 κ. ἐξ.

13. «Κλέφτικη παράδοση δὲν ἔχουν τὰ χωρία τοῦ κάμπου καὶ τῶν παραλίων, ἀλλὰ μόνο τὰ ὄρεινά, ποὺ πολλὰ εἶναι ἀκόμη καὶ σήμερα γνωστὰ μὲ τὸ ὄνομα κλεφτοχώρια». Ἀπ. Βακαλόπουλος, *Τὰ ἑλληνικὰ στρατεύματα τοῦ 1821*, Θεσσαλονίκη 1948, σ. 62.

14. Ἰω. Βασδραβέλλης, *ἔνθ' ἀν.*, σσ. 27, 28, 29, 49, 85-90.

«Ἀπὸ ἑκατὸν ἤδη ἐτῶν, καθὼς διηγοῦνται οἱ πατέρες μας (γράφει κατὰ τὸ 1832 ὁ διδάσκαλος τοῦ Γένους Κ. Μ. Κούμας, ἀποδίδων εἰς Ἀλβανοὺς τὴν ἑναρξιν, τὴν ἀρχὴν τοῦ κινήματος τῶν κλεφτῶν), πιθανῶς δὲ καὶ ἔτι πρότερον, στίφη κλεπτῶν ἀναφαινόμενα ἀπὸ καιροῦ εἰς καιρόν, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον τὸ καλοκαίριον, κατηρήμαζαν τὰ χωρία. Οἱ κλέπται οὗτοι ἦσαν διττοῦ γένους, Ἀλβανοὶ Μωαμεθανοὶ καὶ Χριστιανοί, οἵτινες ἡ ἐμίσσησι μ' ἐκείνους ἡ ἐλεπλάτουν χωριστά. Ὅταν ἦσαν ὀλιγάριθμα τὰ στίφη των, ἐφώρμων εἰς μικρὰ χωρία καὶ τὰ διήρπαζαν, ἐνήδρευαν εἰς τοὺς δρόμους καὶ πιάνοντες διαβάτας Τούρκους ἢ Χριστιανούς τοὺς ἔσερναν εἰς ἀπόμερα χωρία, ἔκοπταν συχνάκις τὰ αὐτῶν των, τὰ ἔστελναν εἰς τοὺς συγγενεῖς των, καί, ἀφοῦ ἐλάβαναν ἑξαγορὰν ὅσῃν ἤθελαν, τοὺς ἀπέλυαν. Ὅταν ἐπληθύνοντο τὰ στίφη, τὰ κακουρηγήματά των ἦσαν δημοσιώτερα. Ἐκαίαν μικροὺς ἀγροὺς, διήρπαζαν κώμας (καθὼς δὲ τὴν Θεσσαλικὴν Ἀγυῖαν συμπληρουμένην ἀπὸ 250 οἰκούς) καὶ κατετρόμαζαν τὰς πόλεις¹⁵. Ὅταν παρήγοτο τὸ καλοκαίριον καὶ οἱ κλέπται ὑπέστρεφαν εἰς τὴν Ἀλβανίαν ἢ ἐκοιμῶντο εἰς τὰ ὄρη, τότε ἐφαίνετο δύναμις Τουρκικὴ διὰ νὰ τοὺς τιμωρήσῃ. Ἀλλ' ἂντ' αὐτῶν ἐτιμῶρει τοὺς προαδικημένους Χριστιανούς. Μὲ φορτία πασσάλων περιήρχετο ὁ ταξίαρχος Τούρκος ἐρευνῶν τίνας ἦσαν οἱ κλεπταποδοχοί. Ὅλους τοὺς εὐκαταστάτους εἰκοίκε τροφεῖς τῶν κλεπτῶν, μὲ τὸν φόβον τοῦ πασσαλιου τοὺς ἐγύμνωνε καὶ οὕτως εἰς τοὺς πτωχοὺς χωριάτας τὸ κατὰ τῆς ἀρρώστιας φάρμακον ἐγένετο ὀλεθριώτερον παρὰ τὴν ἀρρώστιαν αὐτὴν»¹⁶.

Καὶ συνεχίζων ὁ Κούμας λέγει: «Πολλοὶ θρεῖνοι Γραικοί, κάτοικοι τοῦ Ὀλύμπου, τῆς Ὀσσης, τοῦ Πηλίου, τῆς Ὀίτης καὶ ἄλλων βουνῶν, φυλάττοντες ἀπὸ τοὺς κλέπτας μὲ τὰ ὄπλα τὰς πατρίδας των ἤρχισαν πρὸ πολλοῦ νὰ ζητῶσιν ἀπὸ τοὺς ἡσυχωτέρους ὁμογενεῖς των μισθὸν τῆς φυλακῆς των. Ἐάν δὲν τὸν ἐλάβαναν, ἐμμοῦντο καὶ αὐτοὶ τὸ παράδειγμα τῶν Ἀλβανῶν καὶ ἐλήστευαν. Οὗτοι εἶναι οἱ περιαδόμενοι κλέπται τῆς Ἑλλάδας, τῶν ὁποίων ἡ γένεσις εἶναι πολλὰ παλαιά. Παῖς παρὰ πατρός διαδεχόμενοι τὸ κλεπτικὸν ὀφίκιον κανχῶνται πολλοὶ ὅτι τὸ γένος των δὲν ἐπλήρωσε χαράτισιον εἰς τοὺς Τούρκους»¹⁷.

15. Ὁ Fauriel (ἐνθ' ἀν., σ. 33) γράφει ὅτι ἀπηύθυνον εἰς τοὺς κατοίκους χωρίου ἢ πόλεως, ποῦ ἤθελαν ν' ἀργυρολογήσουν, γραπτὴν πρόσκλησιν διὰ τὰ λύτρα. Ἐάν δὲν ἐπραγματοποιεῖτο, ἔστελλον δευτέραν καὶ τρίτην. Τὸ χαρτί τῆς προσκλήσεως τὸ ἔκαιον εἰς τὰς τέσσαράς του γωνίας, διὰ νὰ δηλώσουν τὸν κίνδυνον τῶν κατοίκων, ἂν δὲν ἔδιδον τὰ λύτρα.

16. Κ. Μ. Κούμας, *Ἱστορία τῶν ἀνθρωπίνων πράξεων*, τόμ. IB', ἐν Βιέννῃ 1832, σ. 541-542.

17. Κ. Μ. Κούμας, ἐνθ' ἀν., σ. 542.

Είναι γεγονός αναμφισβήτητον ότι, όταν από των μέσων του 18ου αι. και εξής ανεπτύχθη ή οικονομία του τόπου και ηξήθησαν οι «πραματευτάδες», οίτινες ηγόραζον και ἐπώλουν «τίςπραμάτειες» των εἰς ὅλας τὰς πόλεις, τὰς κωμοπόλεις καὶ τὰ χωρία τῆς βαλκανικῆς¹⁸, τὰ δὲ καραβάνια τῶν κερατζίδων¹⁹ διέσχίζον τοὺς δρόμους, τότε ὁ Ὀλυμπος, ἡ Ὀσσα, τὸ Πήλιον, τὰ Ἄγραφα, ὁ Παρνασσὸς καὶ ἄλλα βουνὰ «γέμισαν κλέφτες»²⁰. Κατὰ πολὺ ὁμως παλαιότερον τῆς ἐποχῆς, ποὺ ἀναφέρει ὁ Κούμας, τὰ βουνὰ τῆς Στερεᾶς Ἑλλάδος, τῆς Θεσσαλίας, τῆς Ἠπείρου καὶ τῆς Μακεδονίας μετεβλήθησαν εἰς καταφύγια ἀνυποτάκτων ὀρεινῶν ἀγροτῶν καὶ ποιμένων, τοὺς ὁποίους διέκρινε πολεμικὸν καὶ φιλελεύθερον ἐκ παραδόσεως πνεῦμα. Οὕτω κατὰ τὸ 1667 γνωρίζομεν ἐξ ἐγγράφων τουρκικῶν, δημοσιευθέντων ὑπὸ τοῦ Ἰωάννου Βασδραβέλλη, τοὺς ἀρχικλέφτες τοῦ Βερμίου Περιοδικῶν καὶ Πολύζων ἢ καπετὰν Καλόγηρον, καταγομένους ἐκ Ναούσης²¹. Ὁ συνεργάτης αὐτῶν Παναγιώτης Γκάφας ἐκ Κουταχερίου Βεροίας συνελήφθη κατὰ τὸ 1670 ὑπὸ τοῦ ἐπισήμου ἀρματολοῦ Θεοδοσίου, προσήχθη εἰς τὸ ἱεροδικεῖον Βεροίας καὶ κατεδικάσθη εἰς θάνατον. Τὴν αὐτὴν τύχην ἔσχον καὶ ἄλλοι κλέφτες, ὁ Ἀπόστολος Γεωργίου, ἀνήκων εἰς τὸ σάμα τοῦ Μπαλαμπάνη, καὶ ὁ ἐκ Ναούσης ἀρχηγὸς τῶν κλεφτῶν Ἀνδρέας Σερμπέτης, συνεργάτης τῶν προαναφερθέντων Περιοδικῶν καὶ Καλόγηρον²².

Κατὰ τὰ ἔτη 1682 καὶ 1683 οἱ κλέφτες τῶν περιφερειῶν τῆς βορείου Μακεδονίας εἰς ὁμάδας ἐκ 15 καὶ 20-32 ἀνδρῶν καὶ συγκεκριμένως οἱ ἐκ τῶν καζάδων Ἀχρίδος, Μοναστηρίου, Σκοπίων, Κιουστεντίλ, ὡς καὶ τῶν Τρικάλων καὶ τῆς Θεσσαλονίκης, ἐν πλήρει συνεννοήσει καὶ συνεργασίᾳ ἔδρων κατὰ τῆς τουρκικῆς διοικήσεως, περιφερόμενοι δὲ πεζοὶ καὶ ἑφιπποὶ προεκάλουν τοιαύτην ἀναστάτωση, ὥστε νὰ ὑποχρεωθοῦν καὶ αἱ τοπικαὶ ἀρχαὶ ν' ἀνεχθοῦν ὅλας τὰς ὑπερβασίας των, διότι ἐφοβοῦντο τὴν λῆψιν ἀντιποίνων καὶ μάλιστα σκληρῶν, ὡς ἐσυνήθιζον οἱ κλέφτες²³. Ἐναντίον τῶν συνε-

18. Γραικὸς ἐν Γιουγκοσλαβίᾳ ἐλέγετο πᾶςπραματευτής, ἐμπορομεταπράτης καὶ χειροτέχνης.

19. Κερατζής = ἀγωγιάτης.

20. Γιάννης Κορδάτος, *Ἱστορία τῆς νεώτερης Ἑλλάδος*, τόμ. Α' (τουρκοκρατία), Ἀθήνα 1957, σ. 177.

21. Ἰω. Βασδραβέλλης, *ἐνθ' ἀν.*, σ. 33. «Πατρίς τοῦ ἀρματολοῦ καὶ ἰδίως τοῦ κλέφτη ἐν Μακεδονίᾳ πρέπει νὰ θεωρηθῇ ἡ Νάουσα», αὐτόθι, σ. 34-35 καὶ 85-86, 87, 88, 90, 93-94.

22. Ἰω. Βασδραβέλλης, *ἐνθ' ἀν.*, σ. 34, 86, 89, 90, 93-94.

23. *Ἐνθ' ἀν.*, σ. 36, 95-96.

γαζομένων τούτων κλεφτῶν ἐστάλη ὁ Χουσεῖν Τσαούς, ἵνα ἐν συμπράξει μὲ τοὺς ἀρματολοὺς τῶν ντερβενίων προβῇ εἰς τὴν δίωξιν καὶ σύλληψιν των²⁴.

Κατὰ τὸ ἔτος 1691 πολλοὶ κάτοικοι τοῦ χωρίου Μηλιά τῶν Πιερίων εἶχον ἐπαναστατήσει κατὰ τῶν ὑπερβασίων τῆς τουρκικῆς ἐξουσίας καὶ ἐξελθόντες εἰς τὰ ὄρη ἐπύκνωσαν τὰς τάξεις τῶν κλεφτῶν²⁵. Τὰ χωρία Μηλιά, Σκοτίνα καὶ Καρυά, ἀνήκοντα εἰς τὸν καζάν τῆς Κατερίνης καὶ κείμενα ἐπὶ τῆς νοτιοανατολικῆς πλευρᾶς τῶν Πιερίων (Φλάμπουρο), ἔνθα αὕτη συγκλίνει πρὸς τὸν Ὀλυμπον, ἀνέκαθεν ὑπῆρξαν ὀρμητήρια τῶν κλεφτῶν, πλεῖστοι δὲ κλέφτες καὶ ἀρματολοὶ κατάγονται ἀπὸ τὰ χωρία ταῦτα²⁶.

Κατὰ τὸ ἔτος 1747 εἰς τὰς περιφερείας τῆς Βεροίας καὶ Ναούσης ἐμφανίζεται σῶμα ἐκ 300 Ἑλλήνων κλεφτῶν μὲ ἀρχηγὸν τὸν ἐκ Κατρανίτσης Γούταν. Εἰς σύγκρουσιν μεταξὺ Ἑλλήνων κλεφτῶν καὶ τουρκικοῦ ἀποσπάσματος κατὰ τὸ 1751 ἐφονεύθη ὁ ἐκ Πρεμετῆς ἀρχικλέφτης Μόκος, ὁ κεχαγιάς αὐτοῦ Μακρυγιάννης καὶ τὸ πρωτοπαλλήκαρόν του Θεοδόσιος. Κατὰ τὴν αὐτὴν πιθανῶς συγκρούσιν συνελήφθησαν αἰχμάλωτοι, τραυματισθέντες, οἱ κλέφτες Σάρκος καὶ Μάρκος²⁷. Κατὰ τὸ ἔτος 1756 εἶναι γνωστοὶ οἱ ἀρχηγοὶ τῶν κλεφτῶν τῆς περιοχῆς Βερμίου Χρηστὸς, Κατσαοῦνης καὶ Σεντέφκος²⁸. Ἄλλοι κλέφτες εἶναι ὁ Μπέλικας, ὁ Μπράσιος, ὁ Δημῖος, ὁ Σαβράνος καὶ ὁ Μανόλης²⁹.

Κατὰ τὴν ἐποχὴν αὐτὴν (μέσα 18ου αἰ. καὶ ἐξῆς) ἡ κλεφτουριά ἐν Μακεδονίᾳ εὐρίσκετο εἰς τὴν μεγαλυτέραν τῆς ἀκμῆν. Κατὰ τὸ 1765 σημειοῦται ὠργανωμένη συνεργασία τῶν κλεφτῶν τῆς Μακεδονίας, τῆς Θεσσαλίας καὶ τῆς Στερεᾶς Ἑλλάδος. Εἰς τουρκικὸν ἐγγραφοῦν λέγεται ὅτι κλέφτες ὑποκινοῦν τοὺς Ἕλληνας εἰς ἀνταρσίαν, ἀναφέρονται δὲ ὁ καπετὰν Σαλαμούρας εἰς τὴν περιφέρειαν Πλαταμῶνος, οἱ Κόλιος, Λάζος, Κόδρος, Κατσαοῦνης καὶ Βοζίκης εἰς τὴν περιφέρειαν Ἐλασσόνος, οἱ Μίχος, Μάρκος καὶ Κώστας εἰς τὰ Σέρβια, ὁ Τσώμης εἰς τὴν περιφέρειαν Δομοκοῦ, οἱ Ἀστεριάδης, Μπάμπος, Βέχας καὶ Σταμούλης εἰς τὴν περιφέρειαν Τρικάλων, οἱ Μπέλικας καὶ Μπράκος εἰς τὴν Βέροian, ὁ Κοντογιάννης μετὰ τοῦ Δημητρίου Παπάξογλου καὶ τοῦ Μήτρου εἰς τὴν περιφέρειαν Πατρατζίκ (Υπάτης), ὁ μικρὸς καπετὰν Ζίδρος καὶ ὁ Τσολάκ (Τσολάκογλου) εἰς τὴν περιφέρειαν Λαρίσης. Ὅλοι αὐτοὶ διενήργησαν ἐκστρατεῖαν κατὰ τῆς περιφερείας τοῦ Ὀλύ-

24. Ἐνθ' ἀν., σ. 37, 97.

25. Ἐνθ' ἀν., σ. 37, 97-99.

26. Ἐνθ' ἀν., σ. 37.

27. Ἐνθ' ἀν., σ. 46-47, 126-127.

28. Ἐνθ' ἀν., σ. 47, 129-131.

29. Ἐνθ' ἀν., σ. 47-48, 127-129, 131-133.

μπου, συνέλαβον δὲ πλείστους αἰχμαλώτους, διὰ τὴν ἀπολύτρωσιν τῶν ὁποίων ἐζήτουν λύτρα ἐκ 500-600 γροσιῶν δι' ἕκαστον, τελικῶς δ' εἰσέβαλον εἰς τὸ χωρίον Κάλλιανην, τὸ ὅποιον καὶ ἐτυρπόλησαν, φορτώσαντες τὰ ἐπιπλα καὶ σκευὴ ἐπὶ 94 ἡμιόνων τῶν ραγιάδων καὶ φονεύσαντες καὶ τραυματίσαντες κατοίκους... Ἡ ὁργανωμένη αὐτὴ ἐπίθεσις καὶ συνεργασία πολλὰ ὑπέσχετο διὰ μίαν προσεχῇ ὁργάνωσιν τῶν τραχέων καὶ ὀρεσειβίων αὐτῶν ἀνδρῶν, ἵνα χρησιμοποιηθοῦν εἰς τὰς μελλούσας ἐπαναστάσεις τοῦ ἑλληνικοῦ Γένους³⁰.

Δὲν θ' ἀσχοληθῶ μὲ τὴν ἱστορίαν τοῦ κινήματος τῆς κλεφτουριάς εἰς τὴν ἄλλην Ἑλλάδα, διότι αὕτη εἶναι λίαν γνωστὴ ἀπὸ τὰ μέχρι τοῦδε δημοσιεύματα, τὰ ὁποῖα θὰ μνημονεύσω κατωτέρω.

Ὅπως εἶδομεν, τὸ κίνημα τῶν κλεφτῶν ἐν Ἑλλάδι συνάπτεται μὲ τὰς πρώτας κατακτήσεις καὶ ἐγκαταστάσεις τῶν Τούρκων εἰς τὴν Μακεδονίαν καὶ σχετίζεται μὲ τὸν βυζαντινὸν στρατὸν, τὸν ὁποῖον τρόπον τινὰ συνεχίζει ὑπὸ ἄλλην μορφήν καὶ ὑπὸ νέας ἱστορικῆς συνθήκας. Ὅποια δ' ἡ δρᾶσις τῶν κλεφτῶν ἐκεῖ φαίνεται ἀπὸ τὰ τουρκικὰ ἔγγραφα, τὰ ὁποῖα ἦλθον εἰς φῶς κατὰ τὴν τελευταίαν τεσσαρακονταετηρίαν, ὡς καὶ ἀπὸ ὅσα ἐγνωρίζομεν κυρίως ἀπὸ τὸν Fauvel, τὸν Κοσμᾶν καὶ τὸν Κασσομούλιν.

Ἄλλ' ὥς τοῦτον πᾶς χαρακτηρίζεται τὸ κίνημα τῆς κλεφτουριάς. Ἡ κλοπὴ οἱ φόνοι καὶ αἱ ἄλλαι «ἀντικοινωνικαὶ» ἐνεργεαὶ αὐτῶν, ὡς θὰ ἐλέγομεν σήμερον, ἔχουν διὰ τὸν κλέφτην τὴν ἐννοίαν τοῦ «πατριωτισμοῦ», διότι οὗτος ἡμύνετο εἰς τὸν τόπον τοῦ ἐναντίον ἑαυτοῦ δυνάστου, ὁ ὁποῖος οὐ μόνον τοῦ ἀφῆρει τὰ ὀλίγα ὑλικά ἀγαθὰ του καὶ οὕτω τὸν κατεδίκαιζεν εἰς τὸν ἐκ πείνης θάνατον, ἀλλὰ καὶ τὸν ἐστέρει τῆς ἀτομικῆς καὶ οἰκογενειακῆς του τιμῆς καὶ ἐλευθερίας καὶ τὸν ἐξηνάγκαζε νὰ δέχεται ποικίλους ἐξευτελισμοὺς καὶ ἠθικὰς ἐξουθενώσεις. Ἡ ἀντίστασις λοιπὸν τοῦ κλέφτη καὶ τὸ μῖσος του κατὰ τοῦ τυράννου δύνανται νὰ χαρακτηρισθοῦν ὡς μεγάλαι πατριωτικαὶ πράξεις. Αἱ πράξεις ὁμως αὐταὶ δὲν ἔχουν κατ' ἀρχὰς «ἐθνικόν» χρώμα, «ἐθνικόν» χαρακτηρὰ οὔτε παρ' ἡμῖν οὔτε εἰς τὰς ἄλλας χώρας τῆς Βαλκανικῆς.

Οἱ κλέφτες ἔκλεβαν, ἐλήστευαν ἀδιακρίτως Τούρκους ἢ Χριστιανούς πλουσίους ἄρχοντας, καθὼς καὶ ἐμπόρους καὶ ἐξεδικοῦντο ἔτι καὶ πτωχοὺς συμπατριώτας των, ἐὰν οὗτοι συνεργάζοντο μὲ τοὺς ἐχθροὺς των³¹. Ἰδιαίτερον ἐτρε-

30. Ἐνθ' ἀν., σ. 48-49, 131-133.

31. Edward Dodwell, *A classical and topographical Tour through Greece during the years 1801, 1805 and 1806*, vol. II, London 1819, σ. 59. «Οἱ κλέφτες οὐ μόνον ἐλήστευον τοὺς πλουσίους, ἀλλ' ἐφόνεον ἀκόμη καὶ πτωχοὺς, ὅταν δὲν ἐγίνοντο ὀργανά των».

φον μῖσος ἐναντίον τῶν καλογήρων, πού τοὺς κατέδιδον εἰς τοὺς Τούρκους. Συχνὰ ἔκαμνον ἐπιδρομὰς εἰς τὰ μοναστήρια καὶ ἀπεσύροντο μὲ πλούσια φορτία. Ἡ ἀντίληψις, κατὰ τὴν ὁποίαν τὸ κίνημα τῆς κλεφτουριάς κατὰ τοὺς πρώτους χρόνους τῆς τουρκοκρατίας ἀνταπεκρίνετο εἰς «ἐθνικοὺς» σκοποὺς καὶ ὅτι ἐκακοποιοὺν καὶ ἐλῆστευον μόνον Τούρκους, δὲν ἀνταποκρίνεται εἰς τὰ πρᾶγματα³². Βέβαιον ὅμως εἶναι ὅτι οἱ κλέφτες ἐπετίθεντο περισσότερον κατὰ τῶν Τούρκων, διότι οὗτοι ἦσαν οἱ κύριοι ἄρχοντες τοῦ τόπου, καὶ ὠργάνωναν ἐκστρατείας κατ' αὐτῶν καὶ ἦσαν οὕτω οἱ πλέον θανάσιμοι ἐχθροὶ των.

Κατὰ τοὺς πρώτους αἰῶνας τῆς τουρκοκρατίας οἱ κλέφτες εἶχον μόνον φυλετικὴν καὶ θρησκευτικὴν συνείδησιν, ἡ δὲ κίνησίς των ἐξέφραζεν «ἀτομικὰ ξεσπάσματα ὀργῆς καὶ μίσους»³³. Βραδύτερον ὅμως ὠργανώθησαν κατὰ τὸπους μικραὶ ἢ μεγάλαι ὁμάδες κλεφτῶν πρὸς ἀποτελεσματικωτέραν ἀντιμετώπισιν τῶν ἐχθρικῶν κινδύνων. Ἐντὸς τῆς ὁμάδος τώρα, πού τὰ μέλη τῆς ἔχουν τὴν ἰδίαν τοπικὴν προέλευσιν, τὴν ἰδίαν γλῶσσαν, τὴν ἰδίαν θρησκείαν, τὸν αὐτὸν τρόπον ζωῆς («ὁμότροπα ἦθη»), ὁ κλέφτης θαυμάσθη εἰς βάθος καλύτερον τὸ «γένος» του, τὴν φυλετικὴν καταγωγὴν του. Ἐδῶ ἡ ἔννοια τοῦ «γένους», τῆς ράτσας του, ὅπως τὴν ἐνοιωθᾶν ὅλοι οἱ «Ἕλληνες καθ' ὅλην τὴν τουρκοκρατίαν, ὑποκαθίστα τὴν ἔννοιαν τοῦ «ἐθνους», ἡ ὁποία ἐπιβλήθη βραδύτερον, ἰδίᾳ ἀπὸ τῶν μεσῶν τοῦ 18ου αἰ. Συνεπῶς, ὅταν εἰπώμεν ὅτι οἱ κλέφτες τῆς ὁμάδος εἶχον κοινὴν συνείδησιν τοῦ «γένους» των, εἶναι τὸ αὐτὸ ὡς νὰ λέγωμεν ὅτι εἶχον «κοινὴν ἐθνικὴν συνείδησιν»³⁴. Εἶναι βέβαιον ὅτι οἱ ἱστοριογροφῶντες παρ' ἡμῖν μαρξισταὶ δὲν θὰ δεχθοῦν τὰς σκέψεις μας αὐτάς καὶ πιθανῶς θὰ ἐπαναλάβουν ὅτι σκοπίμως συγχέομεν ράτσαν καὶ ἔθνος³⁵. Ἐπειτα πρέπει νὰ τονίσωμεν ὅτι τὸ κίνημα τῶν κλεφτῶν δὲν εἶχεν ὁμαδικὸν χαρακτήρα, κινητοποιήσιν δηλαδὴ ὁλοκλήρου τάξεως. «Μὲ τὰ κλέφτικα φερσίματά τους δὲν [ἔκαναν] ὁμαδικὸ κίνημα ἐνάντια στοὺς Τούρκους κατακτητὲς καὶ στοὺς συνεργάτες τους κοτζαμπάσηδες», γράφει ὁ Γ. Κορδάτος³⁶, διαφωνῶν πρὸς τὸν

32. Βλ. Γιάννης Τσάρας, Βιβλιοκρισία τῆς μελέτης τοῦ Ἱ. Βασδραβέλλη, *Ἀρματολοί καὶ κλέφτες εἰς τὴν Μακεδονίαν*, β' ἐκδ., Θεσσαλονίκη 1970, εἰς *Μακεδονικά*, τόμ. ΙΑ', Θεσσαλονίκη 1971, σ. 429.

33. Γιάννης Κορδάτος, *Ἱστορία τῆς νεώτερης Ἑλλάδας*, τόμ. Α' (Τουρκοκρατία), Ἀθήνα 1957, σ. 175.

34. Βλ. Ν. Β. Τωμαδάκης, *Ὁ Ἰωσήφ Βρυέννιος καὶ ἡ Κρήτη τὸ 1400*, ἐν Ἀθήναις 1947, σ. 71-77, καὶ ἐν Ἀθηνᾶς, τόμ. 71 (1969-70), σ. 3-17.

35. Γιάννης Κορδάτος, *Νεοελληνικὴ πολιτικὴ ἱστορία*, τόμ. Α', Ἀθήναι 1925, σ. 19.

36. Γιάννης Κορδάτος, *Ἱστορία τῆς νεώτερης Ἑλλάδας*, τόμ. Α' (τουρκοκρατία), Ἀθήνα 1957, σ. 175.

Γ. Ζεῦγον, ὁ ὁποῖος λέγει ὅτι «ομάδες ἀγροτῶν ἐφευγαν στὰ βουνά, ἀποτελοῦσαν ἀντάρτικες³⁷ συμμορίες καὶ πολεμοῦσαν τοὺς Τούρκους ἐκμεταλλετές...»³⁸. Ὡσαύτως τὸ κίνημα τῆς κλεφτουριᾶς δὲν εἶναι ὁρθὸν νὰ χαρακτηρίζεται ὡς «ταξικός ἀγών» κατὰ τοῦ φεουδαλισμοῦ. Ὁ ἀγών τῶν κλεφτῶν, στρεφόμενος κυρίως κατὰ τῶν κατακτητῶν Τούρκων, ὠφείλετο εἰς τὴν ἀπελπισίαν αὐτοαμύνης καὶ αὐτοσυντηρήσεως. Τότε δὲν εἶχαν ὠριμάσει ἀκόμη αἱ ἀπαραίτητοι ἱστορικαὶ συνθῆκαι, διὰ νὰ προετοιμάσουν τὰ πλαίσια, ἐντὸς τῶν ὁποίων νὰ τοποθετηθῇ καὶ ν' ἀναπτυχθῇ οἰοσδῆποτε ταξικός ἀγών. Οὔτε οἱ Ἕλληνες κλέφτες οὔτε οἱ εἰς τὴν Νοτιοανατολικὴν Εὐρώπην χαϊντοῦκοι καὶ Καζακς ὑπῆρξαν ἰδιαίτερα κοινωνικὴ τάξις, διαδραματίζουσα ἴδιον οἰκονομικὸν ἢ πολιτικὸν πρόσωπον.

Οἱ κλέφτες ἠγάπων τὸν τόπον, ὅπου ἐγεννήθησαν, ὅπου ἔζων οἱ οἰκεῖοι καὶ συγχωριανοὶ των, ὅπου εἶχον ταφῇ οἱ πρόγονοί των, ἠσθάνοντο δ' ἐξαιρετικὴν στοργὴν καὶ οἶκτον πρὸς τοὺς πτωχοὺς καὶ ἀδυνάτους ὁμοφύλους καὶ ὁμοθῆσκους των. Οὔτοι πρὸς τοὺς ἐκτὸς ἐκτιμῶντο, ὅσον ἀγράμματοι καὶ ἂν ἦσαν, τὴν σχέσιν των μὲ τοὺς «παλιότες» πρόγονους, ἠσθάνοντο δὲ τόσον δι' ἐκείνους, ὅσο καὶ διὰ τὰ λείψαντα τοῦ ἀρχαίου ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ, θαυμασμόν καὶ ὑπερηφάνειαν καὶ ἠγωνίζοντο διὰ τὴν ἀξιοπρέπειάν των, τὴν πατριδα των, τὴν χριστιανικὴν δοξασίαν, τὴν πίστιν των καὶ τὴν ἐλευθερίαν, τὴν ὁποίαν ἠγάπων περισσότερο καὶ ἀπὸ αὐτὴν τὴν ζωὴν των.

Οἱ ἀρματολοὶ ἐν Ἑλλάδι

Πρὸς ἀντιμετώπισιν τῆς κλεφτουριᾶς οἱ κρατοῦντες ἀπεφάσιζαν, λέγει ὁ Κ. Κούμας, καὶ «ἔδιδον μισθὸν ἐτήσιον [εἰς κλέπτas], διὰ νὰ φυλάττωσι τὰς χώρας ἀπὸ τὴν λεηλασίαν κλεφτῶν ἄλλων. Ἐδιωρίσθησαν λοιπὸν μερίδες τινὲς τῆς χώρας εἰς τοὺς πρωτοστάτας τῶν σιφῶν τούτων. Καθεὶς ταξίαρχος περιήρχετο μὲ τὸ τάγμα του τὴν ἰδικὴν του μερίδα καὶ πρόσεχε μὴ φανῇ κλέπτης, μὴ δώσῃ τις ψωμίον εἰς κλέπτην»³⁹. Οὐ μόνον δ' οἱ Τούρκοι, ἀλλὰ καὶ αἱ ἑλληνικαὶ κοινότητες διώριζον πολιτοφύλακας καὶ ἀγροφύλακας ὡς καὶ ἔθνοφύλακας, ὅσον καιρὸν ὑπῆρχον λησταὶ πρὸς καταδιώξιν των⁴⁰.

37. Σημειωτέον ὅτι οἱ Τούρκοι τὸν ἀντάρτην, δηλαδὴ ἐκείνον ὁ ὁποῖος διὰ πολιτικοὺς λόγους ἐγένετο κλέφτης, ὠνόμαζον *ζορμπάν*. Πάννης Κορδάτος, *ἐνθ' ἂν*, σ. 175-176.

38. Γ. Ζεύγος, *Σύντομη μελέτη τῆς νεοελληνικῆς ἱστορίας*, μέρ. Α', Ἀθήνα 1949.

39. Κ. Μ. Κούμας, *ἐνθ' ἂν*, σ. 542.

40. G. Finlay, *Ἱστορία τῆς ἑλληνικῆς ἐπαναστάσεως*, τόμ. Α', Ἀθήνα 1954, σ. 31. Ν. Γ. Μοσχοβάκης, *Τὸ ἐν Ἑλλάδι δημόσιον δίκαιον ἐπὶ τουρκοκρατίας*, ἐν Ἀθήναις 1882, σ. 92.

Ὁ ἐκ Σιατίστης Νικόλαος Κασομούλης, στηριχθεὶς εἰς διηγήσεις καὶ παραδόσεις παλαιῶν ἀρματολῶν, ἀνάγει τὸν θεσμόν τοῦ ἀρματολισμοῦ εἰς χρόνους παλαιότερους τοῦ Σκεντέρμπε (1405-1468)⁴¹. Συμφώνως πρὸς τουρκικὰς πηγὰς καὶ συγγραφεῖς Τούρκους προϋπῆρχον ἀρματολοὶ εἰς τὴν ὑπηρεσίαν τῶν Ἑνετῶν ἐν Μακεδονίᾳ καὶ ἐν τῇ ἄλλῃ Ἑλλάδι. Κατ' ἄλλους οἱ σχηματισμοὶ τῶν ἀρματολῶν συνεστήθησαν κατὰ τὸ 1421 ὑπὸ τοῦ Σουλτάνου Μουράτ τοῦ Β', τοῦ πορθητοῦ τῆς Θεσσαλονίκης. Ὡς δὲ προκύπτει ἐκ χειρογράφων τῶν ἐτῶν 1486 καὶ 1490, εὑρεθέντων ἐν Βοσνίᾳ, ὑπῆρχον ἀρματολοὶ εἰς τὰ παράλια τῆς Δαλματίας, φυλάσσοντες τὰ ἐκεῖ τουρκικὰ φρούρια, ἐναντίον τῶν ὁποίων οἱ Ἑνετοὶ ἐπετίθεντο.

Εἰς τὰς ἑλληνικὰς περιοχὰς τῆς παλαιᾶς εὐρωπαϊκῆς Τουρκίας ὑπῆρχον ἀρματολοὶ πρὸ τῆς τουρκικῆς κατακτήσεως, τοῦ θεσμοῦ τούτου ἀνασυσταθέντος ὑπὸ τῶν Τούρκων εἰς τὰς περιφερείας Ἀξιῶ καὶ Ἀλιάκμονος μέχρι τῆς Ἄρτης καὶ τῆς Κορίνθου. Οἱ σπουδαιότεροι ἐξ αὐτῶν ἦσαν ἐκ τῆς περιφερείας Ἀγρᾶφων, ἔχοντες δικαίωμα νὰ ὀπλοφοροῦν ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τοῦ Σουλτάνου Μεχμέτ τοῦ Β'. Ἀρματολοὶ ἐπαύλαττον τὴν στενωπὸν τῆς Καστοριάς εἰς τὸν δρόμον μεταξὺ Δυσεράχου καὶ Θεσσαλονίκης ὡς καὶ τὴν στρατιωτικὴν ὁδὸν Λαρίσης - Μοναστηρίου. Ἡ διαφύλαξις τῶν στενωπῶν τῆς Πίνδου μεταξὺ Ἠλείου καὶ Θεσσαλίας εἶχεν ἀνατεθῇ εἰς τοὺς ἀρματολοὺς τῶν Ἀγρᾶφων⁴².

Ὁ Σουλτάνος Σουλεϊμάν ὁ μεγαλοπρεπὴς (1496-1566) μὴ δυνήθεις νὰ καθυποτάξῃ τοὺς κλέφτες ἠναγκάσθη νὰ προσλάβῃ τοὺς ἐξέχοντας ἐξ αὐτῶν καὶ νὰ τοὺς ἀναθέσῃ τὴν φύλαξιν τῶν ντερβενίων (ὄρεινῶν διαβάσεων) καὶ τῶν γεφυρῶν, παρέχων εἰς αὐτοὺς προνόμια⁴³. Οἱ Ἕλληνες ἀρματολοὶ ἐκτυποῦσαν συχνὰ τοὺς Ἀλβανοὺς ἀρματολοὺς, οἱ ὅποιοι ἦσαν ὄργανα τῆς τουρκικῆς διοικήσεως⁴⁴. Εἰς τὰ Ἀμπελάκια τὸ πρῶτον κατὰ τὸ 1779 ἐδόθη ἡ ἄδεια νὰ σχηματισθῇ σῶμα ὀπλοφόρων κατὰ τῶν ληστῶν. Εἰς τὸ Πήλιον ἐνωρίτερον, ἤτοι κατὰ τὸ 1774, διότι καὶ ἐκεῖ «οἱ Ἀρναούτηδες κάναν μεγάλες ἐπιδρομὰς»⁴⁵. Τὰ ὄρεινά τῆς Ρούμελης ἀρχικῶς εἶχον διαιρεθῇ εἰς 14 ἀρματολίκια, ἀργότερον περιορίσθησαν εἰς 10-12, πύξθη-

41. Ἰω. Κ. Βασδραβέλλης, «Οἱ πολεμικοὶ ἄνδρες τῆς Μακεδονίας κατὰ τοὺς προεπαναστατικούς χρόνους», *Μακεδονικά*, τόμ. Ζ', Θεσσαλονίκη 1966, σ. 32.

42. Ἰω. Κ. Βασδραβέλλης, *ἐνθ'* ἄν., σ. 34.

43. Κων. Παπαρηγόπουλος, *ἐνθ'* ἄν., σ. 134-135.

44. Κ. Κούμας, *ἐνθ'* ἄν., σ. 345.

45. Γιάννης Κορδάτος, *Τ' Ἀμπελάκια καὶ ὁ μῦθος γιὰ τὸ συνεταιρισμόν τους*, Ἀθήνα 1955, σ. 50-51.

σαν δ' ἐκ νέου εἰς 17, ἔξ ὧν τὰ 4 εὐρίσκοντο εἰς τὴν περιοχὴν τοῦ Ὀλύμπου⁴⁶.

Εἰς τὴν Ἑλλάδα οἱ ἀρματολοὶ ἦσαν ἅπαντες χριστιανοί, ἔνεκα τῆς συνθέσεως τοῦ πληθυσμοῦ, ἐνῶ εἰς τὰς ἄλλας περιφερείας τῆς εὐρωπαϊκῆς Τουρκίας οἱ μουσουλμάνοι ἀρματολοὶ ἀπετέλουν τὴν πλειονοψηφίαν⁴⁷. «Οἱ Γραικοὶ κλέπται, γράφει ὁ Κ. Κούμας, ἀφοῦ ἐμβῆκαν εἰς ταύτην τὴν ὑπουργίαν [τῶν Τούρκων ἢ καὶ τῶν ἐλληνικῶν κοινοτήτων] μετέβαλαν εἰς τὸ εὐφημότερον τὰ ὀνόματά των. Ὅλοι ὁμοῦ ὠνομάσθησαν Ἀρματοῦλοι· ὁ ἀρχικλέπτης Καπιτάνιος· οἱ ὑποτακτικοὶ του Παλληκάρια⁴⁸ καὶ ὁ ὑπασπιστής του Πρωτοπαλλήκαρον, ὁ ὁποῖος μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Καπitanίου ἐκλέγετο ὑπὸ τῶν Παλληκαρίων διάδοχός του, ἂν ἀπέθνησκεν ἄτεκνος ἢ ἂν ὁ υἱός του δὲν εἶχεν ἀκόμη ἡλικίαν νὰ καπιτανεῦει. Αἱ μερίδες τῆς ἐπικρατείας των ὠνομάζοντο Καπιτανᾶτα καὶ Πρωτᾶτα⁴⁹. Καθεὶς Καπιτάνιος δὲν ἐκαταδέχετο ν' ἀλλάξῃ τὸ πατροπαράδοτόν του Καπιτανᾶτον καὶ ὅλοι οἱ προεστώτες τῶν σφετέρων τούτων ἐσέβοντο ἀμοιβαίως τὰ δίκαια τῶν συναδελφῶν των Καπιτανίων. Πολλάκις ἡ ὀθωμανικὴ κυβέρ-

46. Ἰω. Βασδραβέλλης, ἐνθ' ἂν., σ. 35.

47. Ἐνθ' ἂν., σ. 35.

48. Ἡ λέξις παλληκάρι εἶναι ὑποκοριστικὸν τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς πάλλης, ὡς ἔδειξεν ὁ Γ. Χατζιδάκις καὶ ὁ Κ. Ἀμαντός. Βλ. τοῦ τελευταίου, *Γλωσσικά Μελετήματα*, ἐν Ἀθήναις 1964, σ. 482-483. Ἐγράφη ὅτι ἡ λ. εἶναι σλαβικὴ ἀλλὰ πῶς εἶναι σλαβικὴ, ἀφοῦ ἅπαντὰ εἰς παπύρους καὶ ἐλληνικά κείμενα πρὸ τοῦ βου αἰῶνος μ.Χ.; Βλ. Κ. Ἀμαντός, *Ἱστορικαὶ σχέσεις Ἑλλήνων, Σέρβων καὶ Βουλγάρων*, Ἀθήναι 1949, σ. 112. Ὁ Ι. Caragiani γράφει ὅτι ἡ λέξις παλληκάρι προέρχεται ἐκ τῆς λατινικῆς *pollex, pollicis*, ἥτις σημαίνει τὸν ἀντίχειρα, πρῶτον δάκτυλον τῆς χειρός, ἀπαραίτητον διὰ τὴν δύναμιν τῆς χειρός. Ἐκ τῆς *pollex* παρήχθη τὸ *pollicaris*, ποὺ ὡς οὐσιαστικὸν σημαίνει τὸν ἀντίχειρα καὶ ὡς ἐπίθετον τὸν ἰσχυρόν, τὸν γενναῖον. Ἐκ τοῦ *pollicaris* παρήχθησαν ἀφ' ἑνὸς ἡ βλαχικὴ λέξις *palicar* καὶ ἡ ἐλληνικὴ παλληκάρι. Βλ. Ι. Caragiani, ἐνθ' ἂν., μέρ. Ι, σ. 105, σημείωσ. 1. Μὲ τὴν λέξιν παλληκάρια ὁ ἐλληνικὸς λαὸς ὠνόμαζε τοὺς ἀνδρείους καὶ ἥρωικούς κλέφτες καὶ ἀρματολούς. Μόνον τὰ πρωτοπαλλήκαρα εἶχον τὸ δικαίωμα νὰ κάθονται ἐμπρὸς εἰς τὸν καπετάνιον καὶ νὰ ὁμιλοῦν μαζί του. Αὐτοὶ ἐπίσης εἶχον τὸ προνόμιον νὰ διορίζωνται «κοιλιτζήδες», δηλαδὴ ἀρχηγοὶ τοπικῶν ἀποσπασμάτων.

49. «Παλαιὰ πρωτᾶτα τούτων τῶν Καπιτανίων (τῶν ἀρχιαρματολῶν) ἐφημίσθησαν τὸ τοῦ Βουκουβάλα, ὅστις ὑμνεῖται ὅτι μὲ τριακόσια παλληκάρια κατεπολέμησε δώδεκα χιλιάδας Ἀλβανῶν εἰς τὰ Ἄγραφα, τὸ τοῦ Βλαχάβα, τοῦ ὁποῖου ὁ ἀπόγονος πατὴρ Εὐθύμιος, μελετήσας καὶ συσκευάσας (1808) ἐπανάστασιν κατὰ τοῦ Ἀλῆ Πασᾶ, ἐπυροδόθη καὶ ὑπέφερεν ὀδυνηρότατον θάνατον· ὁ Τσάρας, τοῦ ὁποῖου ὁ υἱὸς Νίκος Τσάρας πέντε ἔτη ἐπολεμήθη ἀπὸ τὸν αὐτὸν Ἀλῆ Πασᾶν, ὁ εἰς τὸ Πήλιον καπιτανεῦσας Βαστέκης, Τάσος καὶ ἄλλοι». Κ. Κούμας, ἐνθ' ἂν., σ. 545.

νησις ἠθέλησε νὰ ἐλευθερωθῇ ἀπὸ τοὺς Ἀρματωλοὺς τούτους, τῶν ὁποίων ἡ ὑπαρξις φαίνεται παλαιωτάτῃ⁵⁰, καὶ κατὰ καιροὺς καθαιρέσασα τοὺς ἀρχαιοτέρους ἐξ αὐτῶν ἀντέστησε δύναμιν νὰ τοὺς ἀφανίσῃ. Ἀλλ' εἰς τοιαύτας περιπτώσεις εὐθὺς οἱ Ἀρματωλοὶ ἐγίνοντο πάλιν κλέπται καὶ ἔκαμναν φρικτὴν ἐκδίκησιν ὃχι μόνον κατὰ τῶν Τούρκων, ἀλλὰ καὶ κατὰ τῶν Χριστιανῶν. Εἰς τὰς πρὸς τοὺς Τούρκους συμπλοκάς των ἔδειξαν πολλάκις ἥρωισμὸν παρόμοιον τοῦ τῶν παλαιῶν ὑμνουμένων Ἡρώων. Εἰς τὰς πεδιάδας δὲν ἠδύναντο νὰ ἀνθῆξωσι κατὰ τοῦ ἱππικοῦ τῶν Τούρκων, ἀλλ' εἰς τοποὺς ὀρεινότερους δὲν ἴσχυε τίποτε κατ' αὐτῶν ἢ ὑπεροπλία τῶν ἐχθρῶν των. Μετὰ μακροὺς ἀγῶνας καὶ ἀρρήτους ζημίας τῶν ὑπηκόων ἐξαναφιλόνοντο τὸ πάλιν μὲ τὴν κυβέρνησιν καὶ τὰ πράγματα ἀποκαθίσταντο πάλιν ὡς πρότερον⁵¹.

Τὸ μῖσος, τὸ ὅποῖον ἀνεπτύσσετο μεταξὺ κλεφτῶν καὶ ἀρματολῶν, ἦτο ἐγγύσις διὰ τοὺς Τούρκους καὶ οἱ «προσκυνημένοι» κλέφτες, δηλαδὴ οἱ ἀρματολοὶ, ἐθεωροῦντο ἀπὸ τοὺς μὴ προσκυνημένους προδόται. Τοὺς ἀρματολοὺς εἰς μερικὰ μέρη τοὺς ἠγάπων οἱ προσηλυτισθέντες οἱ ἀρχόντες ἐκ τῶν χριστιανῶν, ἀλλαχού ὅμως τοὺς ἐμίσην καὶ τοὺς διαβάλλον εἰς τοὺς Τούρκους. Οἱ ἀρματολοὶ, οἵτινες ὑπέπιπτον εἰς τὴν δυσμένειαν τοῦ κατακτητοῦ ἠναγκάζοντο νὰ ἐπανεέλθουν εἰς τὴν κλεφτουρίαν, ἐὰν ἐν τῷ μεταξύ «δὲν ἔχαναν τὸ κεφάλι τους»⁵².

Οἱ ἐκ τῶν κλεφτῶν χριζόμενοι ὡς ἀρματολοὶ ἐκαλοῦντο ὑπὸ τῆς τουρκικῆς διοικήσεως εἰς τὸν *μεκχεμέν* (δικαστήριον) ἐνώπιον τοῦ *τζεμαετίου* (τῶν ἀρχόντων), ἐνθα παρευρίσκετο ὁ *κατῆς* καὶ ὁ *μουσελίμης*. Ἐκεῖ ἤρχετο ὁ κλέφτης (*καπετάνιος*), διὰ νὰ κάμῃ τὸ *ἰταάξι* (νὰ δηλώσῃ δηλαδὴ ὑποταγὴν) καὶ νὰ λάβῃ τὸν *μουρασελέ* (τὴν ἐπικυρωτικὴν ἀπόφασιν τοῦ διορισμοῦ του). Εἰς τὸν *μεκχεμέν* καλωσσύριζαν τὸν *καπετάνιον* οἱ *μπέηδες* καὶ *ἀγάδες*, ὡς καὶ οἱ *κοτζαμπάσηδες*. Οἱ Τούρκοι τοὺς ἔλεγον εἰς φιλικὸν τόνον: «*μασαλά, καπιτάνιε, σὶν μπισίμιοισιν*» (εἶσαι δηλαδὴ ἰδικὸς μας). Ὁ *κατῆς* μετὰ τοῦ ἐγγράφου τοῦ διορισμοῦ ἔδιδεν εἰς αὐτὸν καὶ μίαν *κάππαν* (ἐπανωφόριον τιμῆς), διὰ τῆς ὁποίας ἐπεκυρώνετο ἡ ἐξουσία του. Ὅταν οὗτος εἶχε πολλὰ μέρη νὰ φυλάξῃ, ἐχώριζε τὰ παλληκάρια του εἰς *μάγγες*⁵³ (ὁμάδας) καὶ ἐλάμ-

50. Ὁ G. Finlay (ἐνθ' ἀν., σ. 39) λέγει ὅτι «οἱ ἀρματολοὶ ἀποτελοῦσαν χριστιανικὴ τοπικὴ ἔθνοφρουρά, ποὺ συνέχιζε τὴν ὑπαρξὴ της ἀπὸ τῆ βυζαντινῆ αὐτοκρατορία».

51. Κ. Κούμας, ἐνθ' ἀν., σ. 542-543.

52. Γιάννης Κορδάτος, *Ἱστορία τῆς νεώτερης Ἑλλάδας*, ἐνθ' ἀν., σ. 179.

53. Λέξις ἀλβανικῇ σημαίνουσα ἀγέλην.

βανεν όλα τὰ κατάλληλα μέτρα. Ὁ καπετάνιος καὶ τὰ παλληκάρια του, ἐκτὸς τῆς ἀμνηστίας διὰ τὴν προηγούμενην δρᾶσίν των, ἐλάμβανον καὶ *λουφέν* (μισθόν), ὁ ὁποῖος ἐκανονίζετο ἀπὸ πρὶν καὶ ἐπληρώνετο ὑπὸ τῶν κατοίκων τῶν χωρίων τοῦ ἄρματολικίου⁵⁴, ἢ ἄλλας ἥθικὰς καὶ ὕλικὰς ἀμοιβάς.

Πρώτη κοιτίς τοῦ ἄρματολισμοῦ, ὅπως καὶ τῆς κλεφτουριάς ἐν Ἑλλάδι εἶναι ἡ Δυτικὴ Μακεδονία καὶ ἡ περιοχὴ Βεροίας καὶ Ναούσης⁵⁵. Συμφώνως πρὸς τουρκικὸν ἔγγραφον, δημοσιευθὲν ὑπὸ τοῦ Ἱ. Βασδραβέλλη, ἐπίσημοι ἄρματολοι κατὰ τὸ ἔτος 1627 ἐν τῇ περιοχῇ Βεροίας εἶναι οἱ Κόκκινος, Δούκας, Γεώργιος, Γιάννης Μαυροβούτης καὶ Ζαραούρας⁵⁶. Κατ' ἄλλο ἔγγραφον, τὸ πρῶτον ἐπίσημον ἔγγραφον ἄρματολῶν ἐν Ἑλλάδι, δημοσιευθὲν ὑπὸ τοῦ ἰδίου συγγραφέως, διωρίσθησαν κατὰ τὸ 1628 πρὸς φύλαξιν τῆς στενωποῦ τοῦ χωρίου Ἄνω Μεγάλος Ἀγιάννης τῆς Βεροίας οἱ ἄρματολοι Ἀντώνιος Ἰωάννου, Ἰωάννης Δήμου, Γεώργιος Ἀσιμής, Κῦρος Νίκου, Πάσχος Γεωργίου, Ἰωάννης Γεωργίου, Νίκος Ἀγγέλου, Κούμας, Νίκος Πάσχου, Ἀντώνιος Νίκου καὶ Θεοδόσιος Νίκου με ἀρχηγὸν τὸν Δῆμον Νίκου⁵⁷. Κατὰ τὸ 1670 γνωστὸς ἄρματολος τῆς περιοχῆς Βεροίας ἦτο κάποιος Θεοδόσιος⁵⁸. Κατὰ τὴν αὐτὴν ἐποχὴν φέρεται δόσας ὡς ἄρματολὸς ὁ Νικόλαος Μεγδάνης ἢ Μεϊντάνης⁵⁹, τὸν ὁποῖον ὁ Ν. Κοσμοῦλης⁶⁰ φέρεi ὡς καταγόμενον ἐκ Κοζάνης ἐκ τῆς οἰκογενείας τοῦ Παπαχαρίση Μεγδάνη.

Οἱ ἄρματολοι διωρίζοντο πρὸς φύλαξιν τῶν κλεισουργῶν καὶ τῶν γεφυρῶν δι' ἱεροδικαστικῆς πράξεως (*χοτζετιου*). Ἀπὸ τοῦ 1660 διωρίζοντο ὑπὸ τῶν Τούρκων ἀγιάνηδων, συμπραττόντων κατὰ τὸν διορισμὸν καὶ τῶν ἐντοπιῶν ραγιάδων⁶¹. Ἀπὸ τοῦ 1690 καὶ ἐξῆς ἐμισθοδοτοῦντο παρὰ τῶν κατοίκων τῶν χωρίων, Τούρκων καὶ ραγιάδων⁶². Ἀπὸ τοῦ 1704 οἱ ἄρματολοι ἐξελέγοντο ὑπὸ τῶν τοπικῶν ἀρχῶν, ὑπὸ τὴν ἀπόλυτον εὐθύνην καὶ ἐγγύησιν αὐτῶν⁶³.

54. Γιάννης Κορδάτος, *ἐνθ' ἄν.*, σ. 178. Ἰω. Βασδραβέλλης, *ἐνθ' ἄν.*, σ. 37, 99-100.

55. Ἰω. Βασδραβέλλης, *ἐνθ' ἄν.*, σ. 56, 32, 34-35, 85-86.

56. Ἰω. Βασδραβέλλης, *ἐνθ' ἄν.*, σ. 32, 85-86.

57. *Ἐνθ' ἄν.*, σ. 33, 87.

58. *Ἐνθ' ἄν.*, σ. 34.

59. Ἡ τουρκικὴ λέξις *μεϊντάνης* σημαίνει τὸν ἀνυπότακτον, τὸν ἀντάρτην. Οὕτω λέγεται «*βγήκε στό μεϊντάνι*», δηλαδὴ «*στό κλαρί*».

60. Ν. Κοσμοῦλης, *ἐνθ' ἄν.*, τόμ. Α', σ. 4 κ.ἐξ.

61. Ἰω. Βασδραβέλλης, *ἐνθ' ἄν.*, σ. 49, 95-96.

62. *Ἐνθ' ἄν.*, σ. 99-100.

63. *Ἐνθ' ἄν.*, σ. 100-102.

Τὸ πρῶτον κατὰ τὸ 1699 ἐν Μακεδονίᾳ διὰ σχετικοῦ φερμανίου ἀπεφασίσθη ὑπὸ τῶν Τούρκων νὰ διορισθοῦν Ἀλβανοὶ ἀρματολοὶ πρὸς φύλαξιν τῶν ντερβενίων καὶ τῶν γεφυρῶν⁶⁴. Ἡ ἐμφάνισις αὐτῶν πῦξεν ἐτι περισσότερον τὰ δεινοπαθήματα τῶν ἐλληνικῶν πληθυσμῶν τῆς ὑπαίθρου, ὑπεισῆλθεν δ' ὁμως εἰς τὴν τουρκικὴν διοίκησιν ἀνεπιθύμητος παράγων, ὅστις ἔκτοτε θὰ δημιουργῇ εἰς τοὺς κυρίους τοῦ πολλαπλᾶ ζητήματα καὶ διὰ κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ Ἀλῆ Πασᾶ⁶⁵. Κατὰ τὴν ἀνοιξιν τοῦ 1705 εἶναι γνωστὴ ἡ δρασίς τοῦ ἀρματολοῦ Ζήση Καραδήμου καὶ τῶν υἱῶν τοῦ Βασιλείου καὶ Δημητρίου, ποὺ ἐπὶ κεφαλῇ τῶν κατοίκων τῆς Ναούσης ἐφόνευσαν τὸν ἀπεσταλμένον τοῦ Σουλτάνου καὶ τοὺς συνοδεύοντας αὐτόν, οἱ ὅποιοι ἦλθαν διὰ νὰ στρατολογήσιν εἰς τὰ γενιτσαρικά τάγματα⁶⁶ 50 νέους χριστιανόπαιδας ἐκ τῶν πλέον εὐσταλῶν καὶ ὑγιῶν⁶⁷. Οἱ ἀρματολοὶ οὗτοι (πατὴρ καὶ υἱοί), σχηματίσαντες σῶμα ἐξ 100 καὶ πλέον ἀνδρῶν, ἐτράπησαν εἰς τὰ ὄρη, ἐκείθεν ἐπιτιθέμενοι κατὰ τῆς τουρκικῆς ἐξουσίας. Εἰς σύγκρουσιν μετὰ τῶν Τούρκων παρὰ τὸν ποταμὸν Ἀραπίτσα τῆς Ναούσης ὁ μὲν Καραδήμος ἐφονεύθη, οἱ δὲ υἱοὶ τοῦ μαζί μὲ ἄλλα 6 παλληκάρια συνελθοῦσαν αἰχμάλωτοι καὶ ὠδηγήθησαν εἰς τὸ δικαστήριον τῆς Βεροίας, ἔνθα κατεδικάσθησαν ὡς συνήθως εἰς τὸν δι' ἀγχόνης θάνατον καὶ ἐκρεμάσθησαν εἰς τὸν ἱστορικὸν πλάτανον τῆς ἀγορᾶς τῆς Βεροίας. Παροιμιώδης ὑπῆρξεν ἡ κατερσυγία, τὸ θάρος καὶ ἡ τολμὴ τῶν ἀνδρῶν τούτων κατὰ τὴν ὥς ἀνω δίκην ἀνταξίᾳ τῆς παραδόσεως τῶν ἀρματολῶν⁶⁸. Οἱ ἀρματολοὶ καὶ κλεφτεὶς κυρίαρχοι τῶν ὄρεινῶν περιοχῶν, ἦσαν πολλάκις αἱ προστάται τῆς ζωῆς, τῆς περιουσίας καὶ τῆς τιμῆς τῶν ὑποδούλων ραγιάδων⁶⁹.

Ἀπὸ τοῦ ἔτους 1720 καὶ μετέπειτα πολλὰ ἀρματολίκια τῆς βορείου ἰδίως Μακεδονίας εἶχον ἐκμισθωθῇ ὑπὸ τῶν Τούρκων εἰς Ἀλβανούς ἀρχηγούς ἔναντι ἐτησίου μισθώματος. Οὗτοι ὁμως ὑπεξεμίσθωσαν ταῦτα εἰς ἄλλους Ἀλβανούς, οἵτινες, ἀφοῦ ἐξησφάλισαν τὰ ἐνοίκια καὶ τὰ ἐξοδά των, ἤρχισαν νὰ ἐπιβάλλουν αὐθαιρέτως τοιαύτας φορολογίας καὶ νὰ ἀσκοῦν τοιοῦτους ἐκβιασμούς κατὰ τῶν πέριξ περιφερειῶν καὶ τῶν διερχομένων ἐμπορῶν καὶ διαβατῶν, ὥστε κατηργήθη ἡ ἐπαχθεστάτη αὕτη διὰ τοὺς κατοίκους φορολογία, εἰσπήσει τοῦ ἀρχιντεφερντάρη τῶν ἀνακτόρων, καὶ ἀνέλαβον οἱ κά-

64. Ἐνθ' ἀν., σ. 38-39, 100-102, 127-129, 131-133, 135-136.

65. Ἐνθ' ἀν., σ. 38-39, 41-43.

66. Δηλαδή νὰ κάμουν ντεβσιρμέ = παιδομάζωμα.

67. Ἐνθ' ἀν., σ. 40, 104-107.

68. Ἐνθ' ἀν., σ. 40-41, 107-109.

69. Ἐνθ' ἀν., σ. 44.

τοικοι ἀλληλεγγύως τὴν διαφύλαξιν τῶν ντερβενίων, ὑποχρεούμενοι εἰς ἀποζημιώσιν διὰ πᾶσαν ζημίαν ἢ βλάβην, ἥτις θὰ ἐπήρχετο εἰς τοὺς διερχομένους⁷⁰.

Κατὰ τὸ 1755 ἀπεκλείσθη ὁ διορισμὸς Ἑλλήνων καὶ Ἀλβανῶν ἀρματολῶν καὶ ἀπεφασίσθη ὁ διορισμὸς μόνον Μουσουλμάνων, διότι οἱ Ἕλληνες καὶ οἱ Ἀλβανοὶ ἀρματολοὶ ἀφ' ἐνὸς μὲν δὲν ἠδύναντο ν' ἀντιμετωπίσουν τὴν εἰς ὅλην τὴν Ρούμελην [Ἑλλάδα] ληστείαν, ἀφ' ἑτέρου δὲ διότι καὶ οἱ ἴδιοι προέβαινον ἐξ ἔθους εἰς καταχρήσεις καὶ ὑπερβασίας⁷¹. Ἀλλ' ἐπειδὴ οἱ κλέφτες ἦσαν πολλοί, τὰ δὲ τουρκικὰ ἀποσπάσματα κατεπίεζον τοὺς χωρικοὺς, ἐβίαζον τὰς γυναῖκας, ἐλῆστευον καὶ διέπραττον φόνους, ἡ ἐξουσία ἠναγκάσθη νὰ ἐπανέλθῃ εἰς τὸ παλαιὸν σύστημα, ἐπέτρεψε δηλαδή εἰς τοὺς χριστιανοὺς προεστοὺς νὰ διορίζουν ἐνόπλους φύλακας, τοὺς ὁποίους εἰς τὴν Πελοπόννησον ὠνόμαζον *κάπου*.

Κατὰ τὸ 1772, τῇ προτάσει τοῦ ἱατροῦ Σωτηρίου Λευκαδίου, ἀποσταλέντος ὑπὸ τοῦ Ρώσου ναυάρχου Σπυριδίου⁷² ἵνα ἐξεγείρῃ τοὺς Ἕλληνας, καθορίσθησαν 25 ἀρματολικά σωματὰ νὰ δράσιν ἐν καιρῷ κατὰ τῶν Τούρκων⁷³. Κατὰ τὴν περίοδον τῶν Ὀσμανικῶν (1770-1774) καὶ μετέπειτα ὀνομαστοὶ κλέφταρματολοὶ ἐν τῇ Δυτικῇ Μακεδονίᾳ ἦσαν ὁ Ζιάκας ἐκ τῆς περιοχῆς Γρεβενῶν, ὁ Γιάννης Φαρμάκης ἐκ Βλαστής (Μπιλάτσι), θεῖος τοῦ ὁμωνύμου ἐν Μολδοβλαχίᾳ ἀγωνιστοῦ τοῦ 1821⁷⁴, ὁ ἐκ τῆς περιφερείας Γρεβενῶν Πάνος Ζίδρος⁷⁵. Τὸν Ζίδρον ἀποθανόντα ἐκ φυσικοῦ θανάτου διεδέχθη εἰς τὸ ἀρματολίκι ὁ υἱὸς του Φώτης. Σύγχρονοι τοῦ Ζίδρου ἦσαν ὁ Λάπας καὶ ὁ Λάζος. Τὸν Λάπα φονευθέντα εἰς μάχην κατὰ τῶν Τούρκων τὸ ἔτος 1785 διεδέχθησαν εἰς τὸ ἀρματολίκι ὁ Στουρνάρης, ὁ Βλαχοθόδωρος καὶ ὁ Πλιάσκας. Συνεργάτης τοῦ Λάπα ὑπῆρξεν ὁ Τρίτσας⁷⁶. Ἀπὸ τὰ πρωτοπαλλήκαρα τοῦ Πάνου Ζίδρου ὑπῆρξεν ὁ ἀρματολὸς - κουρσάρος Γκέγκας⁷⁷.

70. Ἐνθ' ἄν., σ. 50, 113-114.

71. Ἐνθ' ἄν., σ. 50.

72. Ἐμμ. Πρωτοψάλτης, «Ἡ ἐπαναστατικὴ κίνησις τῶν Ἑλλήνων», *Δελτίον Ἱστορ. καὶ Ἐθνολ. Ἑταιρείας τῆς Ἑλλάδος*, τόμ. 14 (1966), σ. 38 κέξ.

73. Ἰω. Βασδραβέλλης, ἔνθ' ἄν., σ. 52.

74. Ἰω. Βασδραβέλλης, *Ὁ φιλικὸς καὶ ἀγωνιστὴς Γιάννης Φαρμάκης. Ἡ ἥρωικὴ ἀμυνα στὴ Μολδαβία*, Θεσσαλονίκη 1972, σ. 1-60.

75. Οὗτος ἦτο συγγενὴς μὲ τὸν ἐπιφανῆ Θεσσαλὸν ἀρματολὸν πατᾶ Θύμιον Βλαχάβαν.

76. Εἰς τὸ δημῶδες ἄσμα «τοῦ Ζίδρου» ἐσφαλμένως λέγεται καὶ γράφεται *Τρίτσας*.

77. Βασδραβέλλης, *Ἀρματολοὶ καὶ κλέφτες εἰς τὴν Μακεδονίαν*, ἔνθ' ἄν., σ. 53.

77. Ἐνθ' ἄν., σ. 54-55.

Ἐπιφανὴς κλεφταρματολὸς ὑπῆρξε καὶ ὁ Λάζος ἀπὸ τὸ Λειβάδι τοῦ Ὀλύμπου⁷⁸. Ὁ πρωτότοκος υἱὸς τοῦ Λάζου ὠνομάζετο Γιάννης, οἱ δὲ ἄλλοι τρεῖς ἀδελφοὶ τοῦ ἦσαν ὁ Λιόλιος, ὁ Δήμος καὶ ὁ Κώστας. Ἄλλοι Λαζαῖοι ἦσαν ὁ Χρήστος καὶ ὁ Τόλιος⁷⁹. Κατὰ τὴν αὐτὴν ἐποχὴν ἔδρων εἰς τὴν περιφέρειαν Γρεβενῶν μέχρι Σαμαρίνας οἱ ἀρχικλέφτες Καραλῆς, Τότσκας, Νάκας καὶ Γιάννης Πρίφτης⁸⁰. Οὗτος ὑπῆρξεν ὁ φόβος καὶ ὁ τρόμος τῶν Ἀλβανῶν. Αἱ Ἀλβανίδες φοβερίζουσαι τ' ἀτακτοῦντα τέκνα τῶν ἔλεγον παροιμιωδῶς: «Ἐρδε Γιάννη Πρίφτε δὲ τέ πρέι κόκα», δηλαδὴ θά ἔλθῃ ὁ Γιάννης τοῦ Πρίφτη νὰ σοῦ πάρῃ τὸ κεφάλι. Ἄλλος κλέφτης καὶ ἀρματολὸς τῆς αὐτῆς περιοχῆς εἶναι ὁ Τσολάκης⁸¹. Παραλλήλως πρὸς τοὺς ἀνωτέρω ἔδρασαν κατὰ τὸ 1780-1790 εἰς τὴν περιοχὴν Βλάστης, Σιατίστης, Καστορίας, Κοζάνης μέχρι τῆς Ἐδέσσης οἱ ἐκ Βλάστης ἀρματολοὶ Βράκας καὶ Ντόκος⁸².

Ἐπανερχόμεθα εἰς τὸν Ζίδρον, ἵνα εἰπωμεν ὀλίγα διὰ τὸν διάσημον Νικοτσάραν. Μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Ζίδρου, λόγῳ τῆς ἀκαταλληλότητος τοῦ υἱοῦ τοῦ Φῶτη, διεδέχθη αὐτὸν εἰς τὸ ἀρματολίκι ὁ ἐκ τῶν καλυτέρων παλληκάρων τοῦ Πάνος Τσάρας, καταγόμενος ἀπὸ τὰ Χάσια. Ἡ διαδοχὴ προεκάλεσε τὸ μῖσος τοῦ συντρόφου τοῦ Βλαχοθόδωρου, ὁ ὁποῖος ἀπεσχίσθη σχηματίσας ἴδιον σῶμα. Ὁ Πάνος Τσάρας ἦτο γενναῖος πολεμιστὴς καὶ τιμίου χαρακτήρος, ἀλλ' ἐστέρειτο πολιτικότητος καὶ ἦτο δυσπροσάρμοστος εἰς τὰς περιστάσεις⁸³. Οὗτος συνεκρούσθη με τοὺς κοτζαμπάσηδες, τινὲς τῶν ὁποίων συνεβίβάζοντο λόγῳ προσωπικῶν συμφερόντων μετὰ τὴν τουρκικὴν διοίκησιν καὶ τοὺς Ἀλβανοὺς ντερβεναγάδες, πού εἰχε διορίσει ὁ Ἀλῆ Πασᾶς. Οἱ κοτζαμπάσηδες τῆς περιοχῆς Ἐλασσόνης συνενοηθέντες μετὰ τὸν δυσαρεστημένον Βλαχοθόδωρον ἐπὶ τῇ ὑποσχέσει ὅτι θὰ ἔπειθον τὸν Ἀλῆν νὰ διορίσει αὐτὸν ἀρματολὸν τῆς περιοχῆς, ἀπεφάσισαν νὰ δολοφονήσουν τὸν Πάνον Τσάραν. Ὁ Βλαχοθόδωρος ἐπιτυχῶν καταλλήλου εὐκαιρίας, ὅταν ἀπουσίαζον τὰ παλληκάρια τοῦ Τσάρα, ἐπληξεν αὐτὸν ἐκ τῶν ὀπισθεν καὶ τὸν ἐφόρνευσε, καθ' ἣν στιγμὴν εἰσῆρχετο εἰς τὴν οἰκίαν του, παρουσιάσας δὲ διορισμὸν τοῦ Ἀλῆ ἀνέλαβε τὸ ἀρματολίκι. Τὰ παιδιὰ τοῦ Τσάρα Κώστας καὶ Νίκος μετὰ τῶν ὁπαδῶν των κατέφυγον καὶ ἐφιλοξενήθησαν εἰς τὸ ἀρματολί-

78. Ἐκ τῆς οἰκογενείας τῶν Λαζαίων κατήγετο ὁ ἐν Μολδοβλαχία πρωταγωνιστὴς τῆς ἑλληνικῆς ἐπανάστασεως τοῦ 1821, ἥρωικὸς ὁπλαρχηγὸς Γεωργάκης Ὀλύμπιος.

79. Ἰω. Βασδραβέλλης, *ἐνθ' ἀν.*, σ. 56.

80. *ἐνθ' ἀν.*, σ. 56.

81. *ἐνθ' ἀν.*, σ. 57.

82. Ν. Κασμούλης, *ἐνθ' ἀν.*, τόμ. Α', σ. 69.

83. *ἐνθ' ἀν.*, σ. 40, 66.

κι τῶν Λαζαίων, ὁμόσαντες ἐκδίκησιν κατὰ τοῦ δολοφόνου. Ἐκτοτε ἀρχίζει ἡ δρᾶσις τοῦ καταστάντος διασήμου ὡς κλεφτοπειρατοῦ Νικοτσάρα⁸⁴, ὁ ὁποῖος μετὰ τῶν Λαζαίων διεξήγαγε συστηματικὸν κατὰ τοῦ Ἀλῆ Πασᾶ ἀγῶνα. Ὀνομαστοὶ ἐκ τῶν ὁπαδῶν τοῦ ὑπῆρξαν οἱ Ταμπάκης, Μάντζαρης, Κυριάκος καὶ Γούλας Δράσκος. Σύγχρονοι τοῦ Τσάρα ἦσαν οἱ Ραδενιώτης τῆς Κατερίνης, ὁ Τσακνάκης τοῦ Πλαταμῶνος, ὁ Τζαχείλας τῆς Ραψάνης, ὁ Μπιζιώτας τῶν Σερβίων, ὁ Σαλταπήδας τῆς περιοχῆς Χασίων, ὁ Βασίλης Ρομφής ἐκ Ναούσης, ὁ Καρατάσιος τῆς Βεροίας, ὁ Γάτσος τῆς Ἑδέσσης⁸⁵, ὁ Καζαβέρνης ἐξ Ὀλύμπου καὶ Πιερίων. Ὅπως εἶναι γνωστόν, μετὰ τὴν ὑποταγὴν τῶν Σουλωτῶν πολλοὶ τῶν ἀρματολῶν τῆς Στερεᾶς Ἑλλάδος, τῆς Θεσσαλίας, τῆς Ἠπείρου καὶ τῆς Μακεδονίας ἦλθον εἰς ἐπαφὴν μὲ τὸν Ἀλῆν καὶ ἄλλοι μὲν «ἐπροσκίνησαν», ἄλλοι δὲ συνέπραξαν μετ' αὐτοῦ.

Μετὰ τὴν κατὰ τὸ 1812 εἰρήνην μεταξὺ Ρώσων καὶ Τούρκων, τὴν καταστολὴν τοῦ ὑπὸ τοῦ Καραγεώργην ἐπαναστατικοῦ κινήματος τῶν Σέρβων καὶ τὴν ἐπίθεσιν τῶν εὐρωπαϊκῶν δυνάμεων κατὰ τῆς Γαλλίας, οἱ ἀρματολοὶ καὶ κλέφτες ἤρχισαν ν' ἀπογοπεύωνται. Μῆρος τῶν Μακεδόνων πολεμιστῶν, ἀνερχομένων εἰς 800, ἀπεφάσισαν νὰ συνδιαλλαγῇ μετὰ τοῦ Ἰσμαὶλ ἡγετῆ τῶν Σερβῶν, ὅστις δὲν εὐρίσκετο εἰς ἀγαθὰς σχέσεις μετὰ τοῦ Ἀλῆ Πασᾶ. Μεταξὺ αὐτῶν εὐρίσκοντο οἱ ὁπαδοὶ τοῦ Νικοτσάρα Ταμπάκης, Δράσκος καὶ Μάντζαρης, ὁ Στέργιος καὶ ὁ Θανάσης Μπιζιώτας, ὡς καὶ ὁ Γιάννης Φαρμάκης, δράσας κατὰ τὴν ἐπανάστασιν τοῦ 1821 ἐν Μολδοβλαχίᾳ, συνεργάτης τοῦ Γεωργάκη Ὀλυμπίου.

Οἱ Λαζαῖοι, ὁ Νικόλαος Τσακνάκης, πατὴρ τοῦ μετέπειτα ἀρματολοῦ τῶν Πιερίων Διαμαντῆ Νικολάου, ὁ Γεώργιος Σῦρος (Συρόπουλος), ἀρματολὸς τῶν Σερβίων, καὶ οἱ ἀδελφοὶ Τζαχείλα ἀπεφάσισαν νὰ συγκεντρωθοῦν εἰς τὸν Ὀλυμπόν, συνδιαλασσόμενοι ἐν ἀνάγκῃ μὲ τὸν Ἀλῆν Πασᾶν⁸⁶. Ὁ υἱὸς τοῦ Ἀλῆ Βελῆς, ἐνεργῶν κατὰ τὸ 1813 κατ' ἐντολὴν τοῦ πατρός του, ἐξεστράτευσε διὰ νυκτὸς καὶ κατέλαβεν αἰφνιδιαστικῶς τὸ χωρίον Μηλιά τῶν Πιερίων, ὅπου εἶχε συγκεντρωθῇ ὁλόκληρος ἡ οἰκογένεια τῶν Λαζαίων, κατέσφαξε τὸν Δῆμον Λάζον μὲ τοὺς συντρόφους του, μετέφερε τὰς οἰκογενεῖας ὡς αἰχμαλώτους εἰς Λάρισαν, ἐνῶ ἐκ συμφώνου εἰς Ἰωάννινα ὁ Ἀλῆς κατεκρεοῦργησε τὸν Κώσταν Λάζον. Τότε διέφυγον μόνον ὁ Λιόλιος Λάζος καὶ ὁ

84. Περί τῆς δράσεως τούτου κάμνουν διὰ μακρῶν λόγων ὁ Ν. Κασομούλης, *ἐνθ'* ἀν., τόμ. Α', σ. 47 κ.ἐξ., καὶ ὁ Ἰω. Βασδραβέλλης, *ἐνθ'* ἀν., σ. 62 κ.ἐξ.

85. Ἰω. Βασδραβέλλης, *ἐνθ'* ἀν., σ. 63.

86. Ν. Κασομούλης, *ἐνθ'* ἀν., τόμ. Α', σ. 74-75.

Τόλιος, υἱὸς τοῦ ἐν τῷ μεταξὺ ἀποθανόντος Γιάννη Λάζου, καθὼς καὶ μερικοὶ σύντροφοὶ των. Ὁ Ἀλῆς μὲ τοὺς υἱοὺς του, ἰδίᾳ μετὰ τὸ 1805, ἐπεδίωξε τὴν ἐξόντωσιν τῶν Ἑλλήνων κλεφταρματολῶν καὶ τὴν ἀντικατάστασιν αὐτῶν μὲ Ἀλβανοὺς ντερβενάγδες, χρησιμοποιοῦσας, πλὴν τῆς δυνάμεως, τὴν προδοσίαν καὶ τὸν δόλον. Προδότης ἐν Μακεδονίᾳ ὑπῆρξεν, ὡς εἴπομεν, ὁ Βλαχοθόδωρος⁸⁷.

Κατὰ τὰς παραμονὰς τοῦ ἱεροῦ ἀγῶνος τοῦ '21 εἶχον περισωθῇ οἱ ἐξῆς ἀγωνισταὶ ἐν Μακεδονίᾳ: Εἰς τὴν Νάουσαν ὁ πατὴρ Καρατάσιος μὲ τοὺς υἱοὺς του Τσιάμπη, Γιαννάκη καὶ Κωτούλαν, εἰς τὴν περιοχὴν Ἐδέσσης τὸ σῶμα τοῦ Ἀγγελῆ Γάτσου, εἰς τὸν Κολινδρὸν καὶ τὴν Καστανιὰν τὸ σῶμα τοῦ καπετὰν Διαμαντῆ Ὀλυμπίου, ποὺ εἶχε διαδεχθῇ τὸν πατέρα του, ὅστις εἶχε κληρονομήσει τὸ ἀρματολίκι ἀπὸ τὸν Γκέγκαν, συνεργάτην τοῦ Λάπα. Μὲ τὸν Διαμαντῆ συνέπραττον καὶ οἱ ἀδελφοὶ του Κώστας, Δῆμος καὶ Χαρίσης μὲ 150 ὄπαδούς, εἰς τὰ Σέρβια, Καταφύγι κ.ἀ., ὁ Γεώργιος Σῦρος (Συρόπουλος), τοῦ ὁποῦ οὗ ὁ πατὴρ ἦτο ἐκ τῶν ψηφογιῶν τοῦ Ζίδρου, εἰς τὴν Μηλιὰν τῶν Πιερίων ὁ Γούλας Δράσκος καὶ ὁ Κωνσταντῖνος Μπίνος, εἰς τὸν Ὀλυμπον ὁ Μῆτρος Λιάκος (Λιακόπουλος), οἱ Τζαχειλαῖοι καὶ ὁ Ψαροδημος, εἰς τὰ Γρεβενὰ ὁ Ζιάκας, εἰς τὴν Καλαμαριάν καὶ ἔπειτα εἰς τὰς ἡγεμονίας τῆς Μολδοβλαχίας ὁ Γιάννης Φαρμάκης. Εἰς τὸ Βέρμιο ὑπῆρχον τὰ μικρὰ σώματα τῶν κλεφτῶν Κομιτῆ Μαλαμου, Κατσάση, Δελγιάννη, Πετσάβα, Σιούγκαρα καὶ Ραμαντάνη⁸⁸.

Εἰς τὴν Χαλκιδικὴν δὲν ἔδρων κλεφταρματολοί, διότι τὸ κίνημά των δὲν ἠνθόει ἢ σύστασις τοῦ ἐδάφους⁸⁹.

Ὅπως εἶδομεν, εἰς τὰς περιοχὰς τοῦ κλεφταρματολισμοῦ τῆς Μακεδονίας οὐδεὶς Σλάβος ἀρματολὸς ἢ κλέφτης ἐμφανίζεται⁹⁰ καὶ τοῦτο ἔχει σημασίαν διὰ τὴν ἐθνολογικὴν σύστασιν τοῦ πληθυσμοῦ τῆς βορείου Ἑλλάδος. Δὲν θὰ κάμω λόγον διὰ τοὺς ἀρματολοὺς τῆς ἄλλης Ἑλλάδος, διότι ἀρκετὰ περὶ αὐτῶν εὐρίσκει τις κυρίως εἰς τὸν Fauviel καὶ τὸν Κασομούλην, θὰ σταθῶ μόνον εἰς τὸ ζήτημα ποῦ ἀπασχόλησε πολλοὺς ἐρευνητάς: ἂν ὑπῆρξεν ἢ ὄχι κίνημα κλεφτῶν καὶ ἀρματολῶν ἐν Πελοποννήσῳ.

Ὁ ἐρασιτέχνης ἱστοριογράφος Τάκης Κανδηλῶρος (Ὁ ἀρματολισμὸς τῆς Πελοποννήσου, Ἀθῆναι 1924) ὑπεστήριξεν ὅτι εἰς τὴν Πελοπόννησον ἐδημοουργήθησαν οἱ πρῶτοι ἀρματολοί. Τοῦτο εἶναι ἀντίθετον πρὸς τὴν πραγματι-

87. Ἰω. Βασδραβέλλης, *ἐνθ' ἀν.*, σ. 75-76.

88. *ἐνθ' ἀν.*, σ. 77.

89. *ἐνθ' ἀν.*, σ. 77.

90. *ἐνθ' ἀν.*, σ. 78.

κόπητα. Ἐν Πελοποννήσῳ δὲν ὑπῆρξεν ἀρματολισμός, συμφώνως πρὸς τὰ καθιερωμένα εἰς τὴν ὑπόλοιπον Ἑλλάδα, ἀλλ' ἀπλῶς ὑπῆρξαν ἔνοπλα σώματα κατὰ τῶν κλεφτῶν μὲ ἐπὶ κεφαλῆς ἀρχηγούς, ποὺ ὠνομάζοντο κάποι. Ὁ G. Finlay λέγει: «Ἀλλὰ στὸ Μοριά ποτὲ δὲν ὑπῆρξαν ἀρματολοί. Ἀκόμα καὶ οἱ κλέφτες τοῦ Μοριά, ποὺ ἦσαν ἀπλοὶ ληστές, ποτὲ δὲν ἦσαν πολυάριθμοι, παρὰ μόνον μετὰ τὴν κοινωνικὴ ἀποδιοργάνωση, ποὺ προκάλεσε ἡ ρωσικὴ εἰσβολὴ καὶ οἱ ἐπαναστατικὲς κινήσεις τοῦ 1770. Τὰ ἀνδραγαθήματα τοῦ Ζαχαριά καὶ τοῦ Κολοκοτρώνη, μολοντί ἐξυμνοῦνται μὲ δίχως ποίηση στίχους καὶ σὲ στομαφώδῃ πεζῷ λόγῳ, εἴτανε κατορθώματα ληστῶν τῆς ὑπαίθρου καὶ ζωοκλεπτῶν»⁹¹. Ἀδικοί, ὑπερβολικοὶ καὶ ἐμπαθεῖς εἶναι οἱ ἰσχυρισμοὶ αὐτοῦ τοῦ Ἀγγλοῦ ἱστοριογράφου. Τοῦτο φαίνεται ἀπὸ τὸν χαρακτηρισμὸν τῶν ἐν Πελοποννήσῳ κλεφτῶν ὡς «ληστῶν καὶ ζωοκλεπτῶν». Ἄς μὴ λησμονῶμεν ὅτι τοὺτους ἐθεώρει ὁ Finlay ὡς ρωσοφίλους καὶ οὐχὶ φίλους τῆς Ἀγγλίας. Ἀλλὰ καὶ οἱ Ρουμελιῶται κλέφτες ἦσαν διάφοροι τῶν ἐν Πελοποννήσῳ, δὲν ἐλήστευον; Ἐπειτα τὰ διὰ τοῖς ἐν Πελοποννήσῳ κλέφτες δημῳδῆ ἄσματα εἰς τί εἶναι κατώτερα ἐν συγκρίσει πρὸς τὰ ἄλλα κλέφτικα τραγούδια, ποὺ ἀναφέρονται εἰς κλεφταρματολοὺς τῆς ἄλλης Ἑλλάδος; Περὶ τῶν ἐν λόγῳ τραγουδιῶν θὰ κάμω λόγον κατωτέρω. Τὰς ἀπόψεις τοῦ Τ. Κανδηλῶρου διὰ τὸν ἀρματολισμὸν τῆς Πελοποννήσου εὐχερῶς ἀπέρριψε ὁ Γιάννης Βλαχογιάννης⁹². Ὑπερβολικὸς ὅμως καθὼς ἤτο εἰς τὰς κρίσεις καὶ τὰ συμπεράσματά του καὶ μὲ ἀκραῖον τοπικιστικὸν πνεῦμα ὁ Ρουμελιώτης οὗτος ἱστοριογράφος καὶ λογοτέχνης ἔγραψεν: «Οἱ Μοραῖτες συγγραφεῖς ἐπιμένουν καὶ καλὰ πῶς εἶχε καὶ ὁ Μοριάς Ἀρματολούς»⁹³. «Ἄν [ὁμως] οἱ ἱστοριογράφοι καὶ ἀπομνημονευματογράφοι τοῦ Ἀγῶνος ἢ καὶ οἱ νεώτεροι συγγραφεῖς, γράφει ὀρθῶς ὁ Σωκράτης Κουγέας⁹⁴, τοὺς Μεϊντάνηδες, τοὺς Κάπους καὶ τοὺς Κλέφτες ὀνομάζουν Ἀρματολούς, τοῦτο προέρχεται ὄχι ἀπὸ σκόπιμον πρόθεσιν, ὡς ὁ Βλαχογιάννης ἰσχυρίζεται, ἀλλ' ἀπὸ τὸν συμφυρμὸν τῶν ἐννοιῶν καὶ ἀπὸ τὴν συνήθειαν, ποὺ ἐπεκράτησε νὰ μὴ γίνεταί διάκρισις τῶν δρων»⁹⁵. Ὁ Γιάννης Κορδάτος εἰς τὸ βιβλίον του *Νεοελληνικὴ πολιτικὴ ἱστορία*, τόμ. Α', Ἀθῆναι 1925, σ. 82, παραπέμπων εἰς τὸν Κανδηλῶρον, δέχεται ὅτι ὑπῆρξαν ἀρματολοὶ καὶ ἐν Πελοποννήσῳ. Ὁ αὐτὸς συγγραφεὺς εἰς μετα-

91. G. Finlay, ἐνθ' ἄν., τόμ. Α', σ. 47.

92. Εἰς τὸ βιβλίον του: *Κλέφτες τοῦ Μοριά*, Ἀθῆνα 1935.

93. Γιάννης Βλαχογιάννης, *Κλέφτες τοῦ Μοριά*, Ἀθῆνα 1935, σ. 25.

94. Εἰς βιβλιοκρισίαν του διὰ τὸ ὡς ἄνω ἔργον τοῦ Γ. Βλαχογιάννη, *Κλέφτες τοῦ Μοριά*.

95. Βλ. περιοδ. *Ἑλληνικά*, τόμ. Η', ἐν Ἀθήναις 1935, σ. 366.

γενέστερον ἔργον του πολλάκις μνημονευθὲν ἀνωτέρω, ὑπὸ τὸν τίτλον *Ἱστορία τῆς νεώτερης Ἑλλάδας*, τόμ. Α' (τουρκοκρατία), Ἀθήναι 1957, σσ. 179-180, λέγει ὅτι «στὴν Πελοπόννησο δὲν ὑπῆρξαν ἀρματολίκια». Ὁ αὐτὸς συγγραφεὺς ὁμως προσθέτει: «Στὴν Πελοπόννησο ὑπῆρξαν πολλοὶ Κλέφτες στὸν καιρὸ τοῦ τουρκοβενετικοῦ πολέμου. Ἀκόμα καὶ πολλοὶ Ρουμελιῶτες ληστές εἶχαν περάσει στὸν Μοριά κ' ἔκαναν μεγάλες καταστροφές. Γι' αὐτό, ὅταν οἱ Βενετοὶ κατάλαβαν τὸν Μοριά, πῆραν πολλὰ μέτρα γιὰ νὰ ἐξοντώσουν τοὺς ληστές. Ἀκουστοὶ κλέφτες τοῦ Μοριά ἦσαν στὴν προεπαναστατικὴ ἐποχὴ οἱ Κολοκοτρωναῖοι»⁹⁶. Συνεχίζων ὁ Γιάννης Κορδάτος λέγει: «Οἱ κοτζαμπάσδες, ὅταν τὸ κακὸ παράγινε ἀπὸ τοὺς Κολοκοτρωναῖους, παρακάλεσαν τὸν Πατριάρχην Γρηγόριον Ε' καὶ ἔβγαλε ἀφορισμὸν⁹⁷. Οἱ Κολοκοτρωναῖοι δὲν μπόρεσαν ἀπὸ τότε νὰ σταθοῦν στὴν Πελοπόννησο, γιατί οἱ βουνήσιοι ἀγρότες πού τοὺς τροφοδοτοῦσαν καὶ τοὺς φύλαγαν ὄχι μόνον δὲν τοὺς ἔκρυβαν, ἀλλὰ καὶ τοὺς χτύπησαν. Ὅπως ἔγραψεν ὁ Κ. Σταυρόπουλος⁹⁸, τοὺς Κολοκοτρωναῖους κλέφτες τοὺς πᾶσαν κάποιος καλόγηρος καὶ πῆγαν οἱ προεστοὶ μὲ τοὺς κάπους τοὺς καὶ τοὺς σκότωσαν»⁹⁹.

Ὁ Γιάννης Βλαχογιάννης, ἀντικρουὼν τὰ ὑπὸ τοῦ Τάκη Κανδηλώρου γραφόμενα διὰ τὸν Ζαχαριὰν καὶ τοὺς Κολοκοτρωναῖους, λέγει: «Τὰ κατορθώματα τοῦ Ζαχαριᾶ καὶ τῶν Κολοκοτρωναῖων, ἂν καὶ δοξάζονται μὲ ποιήματα καὶ πομπώδη πεζογραφήματα, ἦσαν ἔργα ληστῶν καὶ κατσικοκλεφτῶν¹⁰⁰. Ζοῦσαν αὐτοὶ ἀπὸ τὸ φτωχὸ χριστιανὸ χωριάτη καὶ σπάνια τολμοῦσαν νὰ ληστεύουν κοτζαμπάσδες καὶ ἄλλα σπανιότερα Τοῦρκο ἀγᾶ»¹⁰¹. Τοιοῦτοτρόπως μὲ τοὺς χαρακτηρισμοὺς αὐτοὺς ὁ «ἄστος» ἱστοριοδίφης Βλαχογιάννης παρέχει εὐκόλα ἀλλ' οὐχὶ πειστικὰ ἐπιχειρήματα εἰς τοὺς ὁπαδοὺς τοῦ ἱστορικοῦ ὕλισμοῦ διὰ νὰ διατυπώνουν τὰς «ἱστορικές» τῶν ἀπόψεις περὶ τοῦ κλεφταρματολισμοῦ τῆς Ἑλλάδος ὡς «ταξικὸν ἀπελευθερωτικὸν κινήματος ἐνάντια στοὺς ξένους καὶ ντόπιους ἀρχοντες τῆς φεουδαρχίας». Ἐξαίρεσιν ἐν προκειμένῳ ἀποτελεῖ ἡ ἐξῆς παρατήρησις τοῦ μαρξιστοῦ Τάσου Βουρνᾶ: «Οἱ κλέφτες τοῦ Μοριά ἔχουν ἥρωικὴ παράδοση,

96. Γιάννης Κορδάτος, *Ἱστορία τῆς νεώτερης Ἑλλάδας*, τόμ. Α', σ. 179-180.

97. Τάκης Κανδηλώρος, «Ὁ ἀφορισμὸς τῶν ἀρματολῶν κατὰ τὸ 1805», περιοδικὸν *Μαλεβός* 4 (1924), σ. 227-238.

98. Κ. Σταυρόπουλος, *Ἱστορία τοῦ Ζυγοβιστίου*, Ἀθήναι 1905, σ. 23.

99. Γ. Κορδάτος, ἐνθ' ἂν., σ. 180.

100. Ἡ περικοπὴ αὕτη ἐνθυμίζει ὅσα ἔγραψεν ἐπὶ τοῦ αὐτοῦ ζητήματος ὁ Ἄγγλος G. Finlay.

101. Γιάννης Βλαχογιάννης, *Ἱστορικὰ ραπίσματα*, Ἀθήνα 1937, σ. 68, σημ. 7.

που απλώνεται διακόσια περίπου χρόνια πριν την επανάσταση και έχουν ακόμα στο ενεργητικό τους ήρωικότερες σελίδες παλληκαριάς, αυτοθυσίας και πολεμικών αγώνων. Τα κατορθώματά τους έχουν δόσει τροφή στο λαϊκό τραγούδι, που είναι θαυμάσιο ποιητικό δημιούργημα και όχι «άσημαντο» και «στομφώδες»¹⁰², όπως το χαρακτηρίζει ο Finlay»¹⁰³.

Ἡ ἀλήθεια, ἐν πάσῃ περιπτώσει, εἶναι ὅτι καὶ εἰς τὴν Πελοπόννησον κατὰ τὴν περίοδον τῆς τουρκοκρατίας εἶχομεν κλέφτες, πού πολλοί ἐξ αὐτῶν, ὅσοι ἐπέζησαν, ἠγωνίσθησαν βραδύτερον εἰς τὰς τάξεις τοῦ ἀπελευθερωτικοῦ στρατοῦ τοῦ 1821 ἐναντίον τοῦ κατακτητοῦ. Ἐκτὸς τῶν Κολοκοτρωναίων¹⁰⁴, ἔχομεν καὶ ἄλλους κλέφτες εἰς τὴν Πελοπόννησον, τοὺς Ντεληγιανναίους, τοὺς Πετμεζαίους, τοὺς Σουσουμαναίους, τοὺς Νικολοπουλαίους, τοὺς Χοντρογιανναίους, τὸν Κόλια Βυτινιώτη, τὸν διάσημο Ζαχαριά, τὸν Γιαννιά, τὸν Μαντά, τὸν Θανάση Καραμπέλα, τὸν Δῆμο καὶ ἄλλους, πού ἀναφέρονται εἰς τὰ σχετικά μὲ αὐτοὺς κλέφτικα τραγούδια τοῦ Μοριά, τὰ ὁποῖα εἶναι γνήσια δημοτικά καὶ ὄχι πλαστά, ὡς τὰ ἐκμαρτυροῦσιν ὁ Γ. Βλαχογιάννης. Ἔτσι π.χ., λέγει ὁ Σωκρ. Κουγέας¹⁰⁵, ἐν ἀπὸ τὰ τραγούδια τοῦ Πετμεζᾶ καὶ τραγούδια τῶν Κολοκοτρωναίων, πού ὁ Βλαχογιάννης χαρακτηρίζει πλαστά μετεπαναστατικά κατακευάσματα, εὐρισκόνται εἰς τὴν συλλογὴν δημοτικῶν τραγουδιῶν τοῦ Haxthausen, συλλογὴν σχηματισθεῖσαν τὸ ἔτος 1814.

Καὶ τώρα ἂς ἴδωμεν τί ἦσαν οἱ καποὶ ἐν Πελοποννήσῳ. Ἀσφαλῶς δὲν ἦσαν ὅπως οἱ ἀρματολοὶ εἰς τὴν ἄλλην Ἑλλάδα. «Οὗτοι εἶχον κατ' ἐξοχὴν εἰρηνικά καθήκοντα. Τὸ ὅτι οἱ καποὶ ἐκίστε καὶ ἐν συναρτήσει πρὸς τὰ ἄλλα τῶν καθήκοντα κατεδίωκον κλέφτες, ὡς οἱ ἀρματολοὶ μονίμως καὶ μόνον, οὐδόλως ὁδηγεῖ εἰς ταύτισιν τῶν δύο θεσμῶν, διότι τὸ μοναδικὸν τοῦτο σημεῖον ἐπαφῆς εἶναι ἐκτακτὸν καθήκον διὰ τοὺς κάπου, ὅπως καὶ

102. Ὅπως εἶδομεν ἀνωτέρω ὁ G. Finlay ἔγραψεν ὅτι τὰ ἀνδραγαθήματα τοῦ Ζαχαριά καὶ τοῦ Κολοκοτρώνη ἐξυμνοῦνται μὲ «δίχως ποίηση στίχους καὶ σὲ στομφώδη πεζὸ λόγο».

103. G. Finlay, ἐνθ' ἄν., τόμ. Α', σ. 48, σημ.

104. Ὁ Θεόδωρος Κολοκοτρώνης λέγει: «Ἀπὸ 36 πρωτοξαδέφρῳ μόνον 8 ἐγλύτωσαν, οἱ ἄλλοι ἐχάθησαν ὅλοι· δὲν εἶναι διάσελλο, ὅπου δὲν εἶναι θαμένος Κολοκοτρώνης, χωριστὰ τὰ δευτεροξαδέφρῳ, θεῖοι καὶ λοιποὶ φίλοι χαϊμένιοι» (Ὁ γέρον Κολοκοτρώνης, Διήγησις συμβάντων τῆς ἐλληνικῆς φυλῆς, τόμ. Α', 1889, σ. 41). «Εἶναι γνωστὸν, καὶ μᾶς τὸ λέγει ρητῶς ὁ Τερτσέτης, ὅτι ὁ ἴδιος ὁ Κολοκοτρώνης ἦτο δύσκολος εἰς τὰς ἀφηγήσεις τῶν πράξεων του καὶ ὅτι πολὺ ἐβασανίσθη ὁ Ἑπτανήσιος λόγιος ὡς πού νὰ καταφέρει τὸ Γέρο νὰ τοῦ ὑπαγορεύσῃ τὰ Ἀπομνημονεύματά του». Βλ. Σωκρ. Κουγέαν, ἐνθ' ἄν., σ. 366.

105. Βλ. Σωκρ. Κουγέαν, ἐνθ' ἄν. σ. 373.

διὰ τοὺς ἄλλους κατοίκους τῆς περιοχῆς, ὅπου γίνεται ἡ ἐκκαθαριστικὴ ἐπιχειρήσις»¹⁰⁶.

Ἐς μοῦ ἐπιτραπῇ λοιπὸν νὰ μὴ δεχθῶ τὰς ἀντιλήψεις τοῦ Τ. Κανδηλώρου, ἀλλ' οὔτε καὶ τὰς ὑπερβολὰς τοῦ G. Finlay, τοῦ Γ. Βλαχογιάννη καὶ ἄλλων ἐρευνητῶν. Ὁ Γ. Βλαχογιάννης εἰς τὰ δύο πολυσέλιδα ἔργα του *Κλέφτες τοῦ Μοριά* (σ. 302) καὶ *Ἱστορικὰ ραπίσματα* (σ. 110) προσεπάθησε ν' ἀποδείξῃ ὅτι ἡ Πελοπόννησος δὲν εἶχε κλέφτες ἀξιούς τοῦ ὀνόματος¹⁰⁷, οὔτε γνήσια κλέφτικα τραγούδια, ἀλλὰ πλαστά, δημιουργημένα μετὰ τὸ 1821. Εἰς εἰδικὴν τοπωνυμικὴν καὶ ἱστοριοδιφικὴν μελέτην τοῦ ὁ Τάσος Γριτσόπουλος¹⁰⁸ ἀπῆντησεν ἐπαρκῶς καὶ ἀνεσκεύασε τὰ «ἐπιχειρήματα» τοῦ Γ. Βλαχογιάννη διὰ τὰ κλέφτικα τραγούδια τῆς Πελοποννήσου καὶ ὁ Κ. Ρωμαῖος εἰς δύο μελέτας του διὰ τὰ τραγούδια τῶν Κολοκοτρωναίων ἐξήλεγξεν ἀπὸ φιλολογικῆς καὶ λαογραφικῆς ἐπόψεως μὲ βάσιν τὴν συγκριτικὴν ἐρευναν τὰ κείμενα τῶν ἐν λόγῳ τραγουδιῶν καὶ ἀπεκάλεσε τὰς ὑπερβολὰς καὶ τὰ σφάλματα τοῦ Βλαχογιάννη¹⁰⁹.

Ἀπὸ τὸν ληστὴν τῶν ἐλληνικῶν βουνῶν ἀπὸ τὸν κλέφτην, τὸν ἀρματολὸν καὶ τὸν πειρατὴν τῶν ἐλληνικῶν θαλασσῶν, προῆλθεν ὁ ἔθνικὸς ἀγωνιστὴς καὶ ἀπὸ τοὺς ἀρχηγούς τῶν πολεμικῶν αὐτῶν ἀνδρῶν προέκυψαν οἱ στρατιῶται καὶ οἱ ναυμάχοι τοῦ μεγάλου ἀγώνος τοῦ ἑικοσιμένου¹¹⁰. Δὲν εἶναι ἀνευ σημασίας ὅτι κατὰ τὰς παραμονὰς τοῦ ἀγώνος τούτου οἱ ἀρματολοὶ τῆς ἡπειρωτικῆς Ἑλλάδος εὗρισκοντο εἰς ἀκμὴν ἐν ἀντιθέσει πρὸς τοὺς προκρίτους¹¹¹. «Φυσικὸ ἦταν οἱ Ἕλληνες ἔχοντες γιὰ στελέχη τοὺς παλαιούς

106. Β. Π. Παναγιωτόπουλος, «Νέα στοιχεῖα περὶ τοῦ θεσμοῦ τῶν Κάπων», *Δελτίον Ἱστορ. καὶ Ἐθνολογ. Ἑταιρείας τῆς Ἑλλάδος*, τόμ. 11 (1956), σ. 80.

107. Ἀντιθέτως γράφει διὰ τὸν Θ. Κολοκοτρώνην ὁ Ἀπ. Βακαλόπουλος (Τὰ ἐλληνικὰ στρατεύματα τοῦ 1821, Θεσσαλονίκη 1948, σ. 35): «Ἡ μεγάλη κλέφτικη παράδοση τῆς οἰκογενείας του καὶ τὸ περιπετειῶδες του παρελθὸν εἶχαν δώσει καὶ ἔδιναν τροφή στὴ φαντασίᾳ τοῦ πελοποννησιακοῦ λαοῦ, ποὺ τὸν εἶχε ὑψώσει σὲ θρυλικὸ ἥρωα καὶ τὸν τραγουδοῦσε μὲ ἐνθουσιασμὸ καὶ λατρεία... Ἡ γεμάτη περιπέτειες ἐπαναστατικὴ ζωὴ τὸν μέστωσε καὶ τὸν ἔκανε πασίγνωστο πολέμαρχο».

108. Τάσος Γριτσόπουλος, «Ἀράχοβα ἢ Γορτυνιακὴ καὶ τὸ ἐξ αὐτῆς δημῶδες ἔθνος τοῦ κλέφτου Δήμου», ἀνάτυπον ἀπὸ τὸ *Γορτυνιακὸν Ἡμερολόγιον*, τεύχ. 3 (1948), σ. 30-42 (= Ἀνάτ. μετὰ συμπληρωμάτων ἀπὸ τὸ «Γορτυνιακὸν Ἡμερολόγιον» (1948) καὶ τὴν ἐπιθεώρησιν «Ἡώς», τεύχ. 3 (1947), ἐν Ἀθήναις 1948, σ. 23).

109. Κ. Ρωμαῖος, «Τὰ τραγούδια τῶν Κολοκοτρωναίων», *Πελοποννησιακά*, τόμ. Α', Ἀθήναι 1956, σ. 409-440, τόμ. Β', 1957, σ. 379-413.

110. Ἰω. Βασδραβέλλης, *ἐνθ' ἄν.*, σ. 81.

111. Ν. Κασομούλης, *ἐνθ' ἄν.*, τόμ. Α', σ. 313.

ἀρματολούς καὶ τοὺς κλέφτες νὰ προσανατολιστοῦν πρὸς τὴν τακτικὴ τους καὶ νὰ παρουσιαστοῦν ὡς κληρονόμοι καὶ ἐπίγονοι τῆς μακραίωνος ἀρματολικῆς καὶ κλέφτικης παράδοσης τῆς τουρκοκρατίας»¹¹².

Ἡ κλεφταρματολικὴ ζωὴ ἐν Ἑλλάδι

Οἱ κλέφτες διέμενον εἰς τὰ βουνὰ καὶ ὡς κατάλυμα εἶχον τὸ λημέρι, ποὺ συνήθως εὐρίσκετο εἰς κάποιον ἀπρόσιτον διὰ τοὺς ἐχθροὺς τόπον, εἰς κάποιον ἀπομονωμένην ράχην ἢ κλεισοῦραν¹¹³.

Τὸ δημῶδες ἄσμα τοῦ Χρήστου Μιλιῶνη ἀρχίζει μὲ τὸν στίχον:

Τρία πουλάκια κάθονταν στὴ ράχη στὸ λημέρι.

Καὶ τὸ τραγούδι τοῦ Τόσκα:

Ἐψές, προψές ἐδιάβαινα σὲ κλέφτικα λημέρια.

Εἰς τὸ τραγούδι τοῦ Βίβα καὶ Κατσιμάνου ἀκούεται:

Κ' ἡ παγανιά¹¹⁴ τοὺς πλάκωσε ἀπάνω στὰ λημέρια.

Ὅταν δ' ὁ Κοσκινᾶς ἐφανεύθη εἰς συγκρούσιν μὲ τὸν Γιάννην Δυοβουνιώτην, ὁ δημοτικὸς ποιητὴς ἀπευθύνεται πρὸς τὰ βουνὰ καὶ πρὸς τὰ λημέρια καὶ τὰ ἐρωτᾷ μὲ παράπονον:

Βουνά, τί δὲν μαραίνεστε, λημέρια τί δὲν κλαῖτε;

Τὸν Κοσκινᾶ βαρέσανε ψηλά στὸ Μακρυνάμπι.

Μὲ τὸν ἐρχομὸν τοῦ χειμῶνος μὲ τὰ πολλὰ τὰ χιόνια οἱ κλέφτες ἦσαν ὑποχρεωμένοι νὰ κατεβοῦν ἀπὸ τὸ λημέρι καὶ νὰ διασκορπιστοῦν ἄλλοτε μὲν κρυπτόμενοι εἰς οἰκίας συγγενῶν, κουμπάρων ἢ φίλων, ἄλλοτε δὲ καταφεύγοντες εἰς τὰς Ἰονίους νήσους, προτοῦ ἀκόμη ἡ Βενετία υἱοθετήσῃ τὴν φιλόφρονα ἐλαστικότητά της πρὸς τοὺς Τούρκους¹¹⁵. Ὁ διασκορπισμὸς ὁμῶς τῶν κλεφτῶν δὲν ὠφείλετο μόνον εἰς τὸν χειμῶνα, ἀλλὰ κυρίως εἰς τὰς σκληρὰς καταδιώξεις των ὑπὸ τῶν Τούρκων, αἱ ὁποῖαι ἐνετάθησαν κατὰ τὰ ἔτη 1779-1780 καὶ 1805-1806.

Σχετικὸν πρὸς διασκορπισμὸν κλεφτῶν κατὰ τὸν χειμῶνα εἶναι τὸ ἐξ Ἀρκαδίας ἄσμα.

112. Ἀπ. Βακαλόπουλος, *Τὰ ἑλληνικὰ στρατεύματα τοῦ 1821*, Θεσσαλονίκη 1948, σ. 2.

113. C. Fauriel, *ἐνθ' ἄν.*, σ. 32.

114. *Παγανιά* = στρατιωτικὸν ἀπόσπασμα.

115. C. Fauriel, *ἐνθ' ἄν.*, σ. 41-42.

Παιδιά μ', ἦρθε χινόπωρος, παιδιά, ν-ἦρθε ὁ χειμώνας.
Πέσαν τὰ φύλλ' ἀπ' τὰ κλαριά, γδυθῆκαν τὰ λημέρια.
Παιδιά μου, νὰ χωρίσουμε, μπουλούκια νὰ γινοῦμε.

Εἰς ἄλλο τραγούδι ἐκ Θεσσαλίας λέγεται:

Δώδικα χρόνους ἔκανα ἀρματουλὸς κι κλέφτης,
πουτές δὲν ἀντρουπιάστηκα κ' ἰγὼ κι τ' ἄρματά μου.
Σὰν τοῦτ' τῇ φετεινῇ χρονιᾷ πουτές νὰ μὴν ξανάρθῃ
βγήκαν οἱ Τοῦρκοι στὰ χουριά κι δέρονουν κι ἀρπάζουν.
— «Πιδιά μου, νὰ σκορπίσουμε, νὰ γίνουμε μπουλούκια.
Ἰγὼ θὰ πάνου στ' Ἀγραφα κ' ἰσεῖς στοῦ Μισολόγγι,
πῶχ' τι τοὺς φίλους τοὺς παλιούς κι τοὺς παλιούς κουμπάρους».

Οἱ κλεφταρματολοὶ ἠγάπων μὲ πάθος τὰ βουνὰ τῆς πατρίδος των καὶ ἠσθάνοντο λύπην μεγάλην ὅταν τὰ ἀφῆναν. Ὁ δημοτικὸς ποιητὴς ἠσθάνετο καὶ ἐξέφραζε τὴν λύπην τῶν κλεφτῶν, ποῦ τὰ ἐγκατέλειπον, ὡς λύπην τῶν ἰδίων τῶν βουνῶν, ποῦ ἐγκατελείφθησαν ἀπὸ τὴν κλεφτουριά, ὅπως π.χ. εἰς τὸ τραγούδι τῶν Ἀνδρουτσαίων:

Κλαῖνε τὰ μαῦρα τὰ βουνά, παρηγοριά δὲν ἔχουν·
δὲν κλαῖνε γιὰ τὸ ψῆλωμα, δὲν κλαῖνε γιὰ τὰ χιόνια,
ἢ κλεφτουριά τ' ἀρνήθηκε καὶ ροβολᾷε στοὺς κάμπους.
Ἡ Γκιώνα λέει τῆς Λιάκουρας¹¹⁶ κ' ἡ Λιάκουρα τῆς Γκιώνας·
— «Βουνό μου, ποῦ 'σαι πιὸ ψηλὰ καὶ πιὸ ψηλὰ ἀγναντεύεις,
ποῦ νὰ 'ναι, τί νὰ γίνωνται οἱ κλέφτες Ἀνδρουτσαῖοι;
Σὰν ποῦ νὰ ψένουν τὰ σφαχτά, νὰ ρίχνουν στὸ σημάδι;
Ποιοὺς κάμπους νὰ στολίζουμε μὲ τούρκικα κεφάλια;»
— «Τί νὰ σοῦ πῶ, βρε Λιάκουρα, τί νὰ σοῦ πῶ, βουνό μου,
τὴν κλεφτουριά τὴν χαίρονται οἱ ψωριασμένοι κάμποι».
Ἡ Λιάκουρα σὰν τ' ἄκουσε πολὺ τῆς κακοφάνῃ
τηράει δεξιὰ, τηράει ξερβά, τηράει κατὰ τὸν κάμπο.
— «Βρέ, κάμπε ἀρρωστιάρικε, βρε κάμπε μαραζιάρη,
μὲ τὴ δική μου λεβεντιά νὰ στολιστῇς γυρεύεις;
Γιὰ βγάλε τὰ στολίδια μου, δῶσ' μου τὴ λεβεντιά μου,
μὴ λειώσω ὅλα τὰ χιόνια μου καὶ θάλασσα σὲ κάμω».

116. Λιάκουρα εἶναι ὁ Παρνασσός.

Τὸ τραγούδι αὐτὸ ὁ Ν. Γ. Πολίτης ἐχαράκτηρισεν ὡς «ἀδρᾶς ἐμπνεύσεως ἥσμα», ἐνῶ ὁ Γιάννης Ἀποστολάκης δὲν τὸ θεωρεῖ δημῶδες, ἀλλὰ λόγιον. Γράφει: «Νὰ παρουσιάξωνται τὰ βουνά, ὅπως ἐδῶ, νὰ φοβερίζουν τὸν κάμπο καὶ νὰ εἶναι ἔτοιμα νὰ ἀρχίσουν πόλεμο μαζί του — αὐτὸ λέγω εἶναι ἀσυνήθιστος ἀνθρωπομορφισμὸς γιὰ δημοτικὸ τραγούδι»¹¹⁷. Ὁ αὐτὸς συγγραφεὺς λέγει: «Πραγματικὰ τὸ τραγούδι μοιάζει κατασκευάσμα λογίου, ἐμπνευσμένου ἀπὸ τὸ δημοτικὸ τραγούδι (Passow, ἀριθ. 32):

Ποιὸς τοῦτε καὶ ποιὸς τ' ἄκουσε ἐδῶ στὸν ξένο τόπο,
 ποὺ νὰ μαλώνουν τὰ βουνά, νὰ κλαῖνε τὰ καημένα;
 Κ' ἡ Λιάκουρα τῆς Λιβαδιᾶς κ' ἡ Γκιώνα τῶν Σαλῶνων
 καὶ τὰ Βαρδούσια τὰ ψηλὰ λένε τῆς Καταβόθρας:
 — «Μωρὲ βουνί, κακὸ βουνί, πούτ' ἀνα Καταβόθρα,
 ποὺ ἔσωσες τὴν κλεφτουριά, τοὺς μαύρους Ἀνδρουτσαίους,
 τὸν Γιάνν' ἀπὸ τοὺς Ξυλικούς, τὸν Γιώργο Μωραῖτη,
 τὸν Δρόσο τὸν περήφανο μὲ τὸ Βλαχοθανάση,
 ποὺ 'ταν μπαϊράκι στὰ βουνά καὶ φλάμπουρο στοὺς κάμπους»¹¹⁸.

Νομίζω ὅτι εἶναι ὑπερβολικὰ ὅσα λέγει διὰ τὸ τραγούδι τῶν Ἀνδρουτσαίων ὁ Γιάννης Ἀποστολάκης. Ὁ ἀνθρωπομορφισμὸς εἰς αὐτὸ δὲν εἶναι ἀβασίης καὶ ψευδής, δὲν εἶναι ἀσυνήθιστος γιὰ δημοτικὰ τραγούδια». Ὁ δημοτικὸς ποιητὴς λέγει ὅτι τὰ βουνά θρηνοῦν διὰ τὴν ἐγκατάλειψιν τῶν ἀπὸ τοὺς Ἀνδρουτσαίους καὶ φαντάζεται ὅτι ἡ Γκιώνα ἐρωτᾷ τὴν Λιάκουραν τί ἔγιναν οἱ κλέφτες αὐτοί, ποὺ ἦσαν τὸ στολίδι τῶν. Ὁ διάλογος Γκιώνας - Λιάκουρας εἶναι φυσικὸς, ὅπως καὶ ὁ διάλογος Ὀλύμπου - Κισσάβου. Τὸ αὐτὸ ἰσχύει καὶ δι' ὅσα ἀπευθύνει ἡ Λιάκουρα πρὸς τὸν κάμπον. Πιθανώτατα τὸ τραγούδι τῶν Ἀνδρουτσαίων συνετέθη κατὰ τὴν περίοδον 1790, ὅτε ὁ Ἀνδρούτσος ἐπολέμει κατὰ θάλασσαν μετὰ τοῦ Λάμπρου Κατσώνη. Ἐπειτα ὁ ποιητὴς τοῦ τραγουδιοῦ εἶναι λαϊκὸς καὶ ὄχι λόγιος, ὅπως φαίνεται ὅχι μόνον ἀπὸ τὴν γλῶσσαν, ἀλλὰ ἰδίως ἀπὸ τὴν δομὴν καὶ τὸ ὕψος του.

Εἰς ἄλλο τραγούδι ὁ Κατσαντώνης, τὴν ὥραν ποὺ ὁδηγεῖται αἰχμάλωτος διὰ τὸ μαρτύριον, αὐτὸ τὸ ὁποῖον πρῶτον συλλογίζεται εἶναι ν' ἀποχαιρετήσῃ τ' ἀγαπημένα του βουνά:

Τὸν Κατσαντώνη πιάσανε πέντε χιλιάδες Τοῦρκοι·
 χίλιοι τὸν πᾶν ἀπὸ μπροστὰ καὶ δυὸ χιλιάδες πίσω.

117. Γιάννης Ἀποστολάκης, *Τὸ κλέφτικο τραγούδι*, Ἀθῆναι 1950, σ. 71.

118. Γ. Ἀποστολάκης, *Ἐνθ' ἄν.*, σ. 69 κ.ἑξ.

Ὁ Κατσαντώνης φώναξε, ὁ Κατσαντώνης λέει:
— «Τοῦρκοι, βαστάτε τ' ἄλογο, λίγο νά ξανασάνω,
νά χαιρετήσω τὰ βουνά και τίς ψηλές ραχοῦλες».

Ὅταν δ' οἱ Κολοκοτρωναῖοι κατὰ τὸ 1779 νικοῦν τοὺς Ἕλβανούς εἰς τὰ Τρίκορφα τῆς Τριπόλεως, τότε

λάμπει ὁ ἥλιος στὰ βουνά, λάμπει καὶ στὰ λαγκάδια.

Ἀντιθέτως δταν οἱ Τοῦρκοι πολιορκοῦν τὸν πύργον τῆς Καστάνιτσας, ὅπου εὐρίσκονται «ταμπουραωμένοι» οἱ Κολοκοτρωναῖοι, τότε τῆς Μάνης τὰ βουνά παραστέκουν «λυπημένα και συννεφιασμένα». Οἱ κλέφτες ἀνυπομονοῦσαν πότε νά λειώσουν τὰ χιόνια, διὰ νά ἐπιστρέψουν εἰς τὰ βουνά. Ἀκόμη και αὐτοὶ πού εὐρίσκοντο εἰς τὰς Ἰονίους νήσους μὲ τὸ γλυκύτατον κλίμα και ἀπελάμβανον πλήρους ἐλευθερίας, μόνον δταν ἐπέστρεφον εἰς τὴν πρωτόγονον ἀνεξαρτησίαν τῆς πολεμικῆς τῶν ζωῆς ἠσθάνοντο ἱκανοποιημένοι. Μὲ τὸν ἐρχομὸν τῆς ἀνοιξέως, πού τὸν προσγγέλλουν ἡ ἀναβλάστησις τοῦ γάβρου, τῆς ὀξυᾶς και τῶν ἄλλων δένδρων και ἡ ἀρχομένη ἀπὸ τῆς ἐορτῆς τοῦ ἁγίου Γεωργίου ἀνοδος βοσκῶν και κοταδιῶν ἀπὸ τὰ χειμαδιὰ εἰς τὰ βουνά, ὁ κλέφτης ἐκρίνει τὰ χειμερινὰ του καταλύματα και τρέχει νά ἐπανεύρῃ τὸ λημέρι και τοὺς συντρόφους του. Τοιούτῳ τρόπῳ εἰς τὸ Πάπιγον τοῦ Ζαγορίου τῆς Ἠπείρου ἀκούεται τὸ τραγούδι:

Θέλετε δένδρο' ἀνθίσετε, θέλετε ματραβίτε
στον ἥσκιο σας δέν κάθομαι οὐδέ και στο δροσιό σας,
μουν' καρτερῶ τὴν ἀνοιξή, τ' ὁμορφο καλοκαίρι,
ν' ἀνοίξ' ὁ γάβρος κ' ἡ ὀξυά, νά ἥσκιώσουν τὰ λημέρια,
νά βγοῦν οἱ βλάχοι στὰ βουνά, νά βγοῦν κ' οἱ βλαχοπούλες,
νά βγοῦν τὰ λάγια πρόβατα μὲ τὰ χοντρά κουδούνια,
νά βγοῦν και τὰ κλεφτόπουλα νά ρίξουν στο σημάδι.

Ἡ συνάντησις τῶν παλληκαριῶν ἐπειτα ἀπὸ χωρισμὸν, πού ἄλλοτε μὲν διήρκει ὀλίγους μῆνας, ἄλλοτε δὲ περισσότερον χρόνον και ὠφείλετο εἰς περιπετείας τῆς πολεμικῆς τῶν ζωῆς, προεκάλει εἰς τὰς ψυχὰς τῶν ζωηρὰν συγκίνησιν:

Καλῶς ἀνταμωθήκαμαν ἐμεῖς οἱ ντριτιλῆδες,
νά κλάψωμε τὰ ντέρτια μας και τὰ παράπονά μας.
Τοῦτον τὸν χρόνο τὸν καλό, τὸν ἄλλο ποιός τὸ ξέρει,
γιά ζοῦμε γιά πεθαίνουμε, γιά σ' ἄλλον κόσμον πᾶμε.
Πάλι καλές ἀντάμωσες, πάλι ν' ἀνταμωθοῦμε

στούν Ἄι Λιά στούν πλάτανου, πού 'ναι μιὰ κρύα βρύση,
 πόχουν ἄρνιά πού ψένουντι, κριάρια σουβλισμένα,
 πόχουν κ' ἓνα γλυκό κρασί όπου κερνοῦν καὶ πίνουν'¹¹⁹.

Εἶπομεν ὅτι οἱ κλεφταρματολοὶ ἐξαιρετικὴν ἔτρεφον ἀγάπην διὰ τὰ βουνὰ τῆς σκλαβωμένης πατρίδος, ὅπου ἀνέπνεον τὸν ἀέρα τῆς ἐλευθερίας. Ὁ κλέφτης τὰ ἐχαίρετο τὰ βουνὰ καὶ ὁ δημοτικὸς ποιητὴς τὸ τονίζει αὐτὸ εἰς τὸ τραγούδι τοῦ Κατοίγιαννου:

*Ζακόνι τόχουν τὰ βουνὰ καὶ βρέχουν καὶ χιονίζουν·
 τὸ καλοκαίρι πράσινα καὶ τὸ χειμῶνα μαῦρα,
 κανένας δὲν τὰ χάρηκεν ἀπ' τοὺς καπεταναίους·
 Κατοίγιαννος τὰ χάρηκε μὲ τὸν Βίβα ἀντάμα.*

Εἰς τὴν Ρούμελην ἐτραγουδοῦσαν τὸν Τυμφορηστὸν καὶ τὴν Ὁξυάν, τὸν Τυμφορηστὸν μὲ τὸ δημοτικὸν τοῦ ὀνόματος:

*Βελούχι μου παράμορφο καὶ Ὁξυὰν ζωγραφισμένη,
 λιῶστε τὰ χιόνια γλήγορα νὰ χαστασιάσ' ὁ τόπος,
 νὰ βγοῦν οἱ βλάχοι στὰ βουνά, νὰ βγοῦν κ' οἱ βλαχοπούλες,
 νὰ βγῇ κ' ἡ Παναγιωταῖνα, ἡ πρώτη τσιλιγκέρα,
 μὲ τὰ κατοίκια στὴν ποδιά καὶ μὲ τ' ἄρνιά στὰ χέρια.*

Εἰς ἄλλο τραγούδι ἀπὸ τὴν Ἀνδροτάμιναν τῆς Πελοποννήσου ὁ δημοτικὸς ποιητὴς καλοτυχίζει τὰ βουνὰ πού δὲν γερνοῦν:

*Καλότυχά 'ναι τὰ βουνά, ποτέ τους δὲν γερνᾶνε·
 τὸ καλοκαίρι πράσινα καὶ τὸ χειμῶνα χιόνια
 καὶ καρτεροῦν τὴν ἀνοιξη, τ' ὁμορφο καλοκαίρι,
 νὰ μπουμπουκιάσουν τὰ κλαριά, ν' ἀνοίξουνε τὰ δέντρα,
 νὰ βγοῦν οἱ στάνες στὰ βουνά, νὰ βγοῦν οἱ βλαχοπούλες,
 νὰ βγοῦν καὶ τὰ βλαχόπουλα λαλῶντας τίς φλογέρες.*

Ἀπὸ ὅλα ὅμως τὰ βουνὰ τῆς Ἑλλάδος, λέγει ὁ Fauriel, ὁ Ὀλυμπος ἀναφέρεται εἰς τὰ κλέφτικα τραγούδια τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ ὥς τὸ κέντρον, σχεδὸν ὥς τὸ ἱερὸν ὄρος τῶν κλεφτῶν¹²⁰. Ὁ Ὀλυμπος εἰς τὸ πανελληνίως

119. Καὶ διὰ τὸ τραγούδι αὐτὸ ὁ Γιάννης Ἀποστολάκης (ἐνθ' ἄν., σ. 93-94) ἀμφιβάλλει ἂν εἶναι πρωταρχικὸν δημιουργημὰ καὶ ὄχι νεώτερον κατασκευάσμα.

120. Cl. Fauriel, ἐνθ' ἄν., σ. 41.

γνωστὸν τραγούδι «Βουνὰ μαλώνουν», ἀνταγωνιζόμενος πρὸς τὸν Κίσαβον, ὑπερηφανεύεται ὅχι μόνον διὰ τὸ ψῆλωμα, τίς ἐξήντα δυὸ κορφές καὶ τίς ἐξήντα δυὸ βρυσούλες, ἀλλὰ καὶ διὰ τὸ πλῆθος τῶν ἀγωνιστῶν τῆς ἐλευθερίας:

Ὁ Ὀλυμπος καὶ ὁ Κίσαβος τὰ δυὸ βουνὰ μαλώνουν.
Γυρίζει ὁ γερο-Ὀλυμπος καὶ λέει τοῦ Κισσάβου:
— «Μὴ μὲ μαλώνῃς, Κίσαβε, κονιαροπατημένη,
ἐγὼ ἔμαι ὁ γερο-Ὀλυμπος στὸν κόσμον ἑξακουσμένος.
Ἔχω ἐξήντα δυὸ κορφές κ' ἐξήντα δυὸ βρυσούλες,
κάθε κορφὴ καὶ φλάμπουρο, κάθε βρύση καὶ κλέφτης».

Εἰς τὸ τραγούδι τοῦ Πλιάτσκα, ἐν ἀπὸ τὰ καλύτερα κλέφτικα, λέγεται:

Πλιάτσκα μ', ἂν θέλῃς γιάτρεμα νὰ γιάνουν οἱ πληγές σου,
ἔβγα ψηλὰ στὸν Ὀλυμπο, στὸν ὁμορφὸν τόπον.
Ἀντρεῖοι ἐκεῖ δὲν ἀρρωστοῦν καὶ ὀρῶνται ἀντρειώνουν.

Εἰς τὰ βουνά, ὅπου ἐλημέριαζαν οἱ κλεφταρματολοὶ, εἶχον φίλους νομάδας βοσκούς, μὲ τοὺς ὁποίους συνεδέοντο διὰ τοῦ κοινῶς μίσους κατὰ τοῦ τυράννου. Οἱ βοσκαὶ αὗτοι ἐκοιτοῦσαν μυστικῶς ὅτι ἐγκωρίζον δι' αὐτοὺς καὶ τὰ λημέρια τῶν καὶ ἐτροφοδοτοῦσαν ἄλλοτε ἐπὶ πληρωμὴ καὶ ἄλλοτε δωρεὰν τοὺς φίλους τῶν πολεμιστῶν τῆς ἐλευθερίας μὲ κρέας καὶ τυριά. Εἰς τὸ λημέρι ἐφυλάσσετο ἐξαιρετὸς οἶνος, ποὺ ἦτο ἀπαραίτητος διὰ τὰ συμποῦσια (συμπόσια) τῶν, τὰ ὁποῖα ἐγίνοντο καθ' ὥρισμένας ἐορτὰς τοῦ ἔτους ἢ ἔπειτα ἀπὸ ἐπιτυχή ἐπιχειρήσεων καὶ νίκην ἐναντίον τῶν ἐχθρῶν. Εἰς τὰ συμποῖα αὐτά, ποὺ συνέχιζαν τὴν παράδοσιν τῶν συμποσίων τῶν ἀκριτῶν τῆς ἐλληνικῆς βυζαντινῆς ἐποχῆς, ἐτραγουδοῦσαν τὰ ἰδικὰ τῶν τραγούδια, ἐχόρευαν τοὺς πατροπαράδοτους χοροὺς τῶν καὶ ἐξεδήλωναν τὴν εὐθυμον διάθεσιν τῶν μὲ ἀθῶα πειράγματα πρὸς ἀλλήλους καὶ πνευματώδεις χαριτολογίας. Εἰς τὴν σκληρὰν ἀγωνιστικὴν καὶ περιπετεῶδη ζωὴν τῶν ὑπῆρχον πλὴν τῶν συμποσίων καὶ στιγμῶν, κατὰ τὰς ὁποίας ἠδύναντο νὰ λούωνται εἰς δροσερὰν πηγὴν καὶ νὰ περιποιῶνται τὴν κόμπην καὶ τὸ γένειον:

Μ' ἓνα γυαλί γυαλίζονταν, τὰ κάλλη τῶν τηροῦσαν.
— «Μουστάκι μου καραμπουγιὰ καὶ φρύδια μου γραμμένα,
δὲν πρέπει γιὰ κρέμασμα καὶ οὐδὲ γιὰ ἄλυσσιδα,
μόν' πρέπει γιὰ τὰ βουνά, γιὰ τίς ψηλές ραχοῦλες».

Εἶναι γνωστὸν ὅτι συχνὰ οἱ κλέφτες συνεκεντρώνοντο καὶ ἀνεπαύοντο κάτω ἀπὸ βαθύσκια πλατάνια παρὰ τὰς ὄχθας χειμάρων ἢ ποταμῶν. Δὲν χρειάζεται νὰ ἐξάρωμεν τὴν ἀγάπην τῶν πρὸς αὐτὰ τὰ δένδρα. Σὲ ἓνα τρα-

γούδι αποδίδεται ὁ μαρασμός ἐνὸς πλατάνου εἰς ἐχθρικὸν βόλι, πού ἐδέχθη τὸ δένδρον εἰς τὴν καρδίαν του, ὅταν ὁ φοβερός διὰ τὴν κακουργίαν του Ἀλῆ Πασᾶς ἐπέρασεν ἀπὸ κοντὰ του μὲ δέκα ὀκτὼ χιλιάδας Τουρκαλβανούς:

— «Τί ἔχεις, καημένε πλάτανε, καὶ στέκεις μαραμένος,
μὲ τίς ριζοῦλες στὸ νερό, μὲ τὴ δροσιὰ στὰ φύλλα;
Νὰ μὴ σέ βάρεσε ὁ βοριάς, κάνας κακὸς ἀγέρας;»

— «Μονιδέ βοριάς μὲ βάρεσε, μονιδέ κακὸς ἀγέρας·

ὁ Ἀλῆ Πασᾶς ἐπέρασε μὲ δεκοχτὼ χιλιάδες.

Μονιδέ στὸν ἥσκιο μ' ἔκατσε, μονιδέ καὶ στὴ δροσιὰ μου,

παρὰ σημάδι μ' ἔβαλαν οὗλοι μὲ τὴν ἀράδα.

Ἄλλοι βαροῦν τοὺς κλώνους μου, ἄλλοι βαροῦν τὰ φύλλα

κι ὁ σκύλος ὁ Ἀλῆ Πασᾶς βαρεῖ μέσ' στὴν καρδιά μου.

Μαράθηκαν τὰ φύλλα μου, μαράθηκ' ἡ καρδιά μου»¹²¹.

Αἱ ὁμάδες τῶν κλεφτῶν ἦσαν ὀργανωμότεροι ἀπὸ τὰ σώματα τῶν ἄρματολῶν. Ἄν διέθετον δύναμιν ἑκατὸν ἀνδρῶν, ἦσαν λίαν ὑπολογίσιμοι. Τὸν ἄρματολὸν οἱ Ἕλληνες ἐθεώρουν ἡμέτερον κλέφτην ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸν ἄγριον. Ὁ περιηγητὴς Peschier, πού ἐγνώρισε, φαίνεται, ἐκ τοῦ πλησίον κλεφταρματολοὺς τῆς ὑπειρωτικῆς Ἑλλάδος, λέγει διὰ τὴν αἰματοειῆ των ἐμφάνισιν: «Οἱ Ρουμελιῶτες καὶ οἱ Σουλιῶτες εἶναι οἱ ὠραιότεροι καὶ οἱ ρωμαλεώτεροι ἄνδρες πού εἶδα. Τὸ δερμα τοὺς πάντοτε ἐκτεθειμένο στὸν ἥλιο, ἔχει ἀπόλυτα τὸ χρῶμα τοῦ μπρούτζου. Τὸ στήθος τοὺς εἶναι φαρυδὺ σὰ θώρακας. Ἡ φύση τοὺς ἔδωσε θαυμασιὰ μαλλιά, πού τ' ἀφήνουν νὰ πέφτουν στοὺς ὤμους. Τὰ μαλλιά αὐτὰ θὰ ἔκαναν καλύτερη ἀκόμη ἐντύπωση, ἂν τὰ παλληκάρια δὲν εἶχαν τὴ συνήθεια νὰ ξυρίζουν τοὺς κροτάφους»¹²².

Καὶ οἱ κλέφτες καὶ οἱ ἄρματολοι ἐφόρουν τὴν θρυλικὴν φουστανέλλαν, τσαρούχια καὶ εἰς τὴν μέσσην δερματίνην ζώνην (σελλάχι), πού ἐχρησιμοποιεῖτο κυρίως ὡς θήκη διὰ πιστόλια, φυσέκια, μαχαίρι, καπνοσακκούλαν καὶ χρηματοπουγγί. Εἶχον ἐπίσης τὰ αὐτὰ δῦλα, καριοφίλια, σπαθία, γιταγάνια. Ἐπὶ πλέον ὁ κλέφτης ἔφερεν ἐν μακρῷ μάλλινον σχοινί τυλιγμένον γύρω εἰς τὸ σῶμα του μὲ δεμένον κόμβον ἐμπροστά του. Τὸ σχοινὶ αὐτὸ προωρίζετο διὰ νὰ δένη τοὺς αἰχμαλωτιζομένους ἐχθρούς¹²³.

121. Μὲ τὸ τραγοῦδι αὐτὸ ὁ δημοτικὸς ποιητὴς ἐκφράζει ὅλην τὴν κακουργίαν τοῦ μοσητοῦ τυράννου τῆς Ἡπείρου.

122. Ἄπ. Βακαλόπουλος, *Τὰ ἑλληνικὰ στρατεύματα τοῦ 1821*, Θεσσαλονίκη 1948, σ. 64.

123. C. Fauriel, *ἐνθ' ἂν*, σ. 34.

Οἱ κλέφτες εἰς τὸ λημέρι ἦσαν ἀσφαλεῖς καθ' ὅλην τὴν ἡμέραν καὶ τὴν νύκτα, φρουρούμενοι ἀπὸ ἄλλους συντρόφους των (καρραούλια). Κατὰ τὴν νύκτα ἐκοιμῶντο ἐπάνω εἰς πυκνοὺς σωροὺς κλάδων καὶ ἐσκεπάζοντο μὲ τὴν ὑφαντὴν ἀπὸ γιδόμαλλον κάπαν των. Ὅταν ἐπρόκειτο νὰ κάμουν πολεμικὴν ἐπιχείρησιν, ἐξήρχοντο καὶ κατὰ τὴν νύκτα καὶ κατὰ προτίμησιν τὴν πλέον θυελλώδη καὶ πλέον σκοτεινὴν. Ὁ ἐχθρὸς κατελαμβάνετο συνήθως ἀπροετοίμαστος.

Οἱ κλεφταρματολοὶ ἡσκοῦντο εἰς τὸ λημέρι νὰ ρίπτουν μίαν μεγάλην πέτραν ὅσον τὸ δυνατόν εἰς μεγαλυτέραν ἀπόστασιν. Ἔτσι ἀπέκτων μυϊκὴν δύναμιν καὶ εὐκαμψίαν. Ἐπίσης ἀσκούμενοι διέθετον ἰδιαιτέραν ἱκανότητα εἰς τὸ τρέξιμον καὶ εἰς τὸ πῆδημα. Παρ' ὅλον τὸ βάρος τῆς ἐνδυμασίας καὶ τοῦ ὅπλισμοῦ των ἦσαν ἱκανοὶ νὰ ὑπερτερήσουν τὴν συνήθη ταχύτητα τρέχοντος ἵππου.

Τοιοιουτρόπως ἐλέγετο διὰ τὸν Ζαχαριὰν ὅτι, ὅταν ἔτρεχε, τὰ ἄκρα τῶν ποδῶν του ἔφθαναν μέχρι τῆς κεφαλῆς του. Εἰς τὸ τραγούδι τοῦ Νάνου ἐντύπωσιν κάμνουν οἱ στίχοι:

*Δὲν θέλω κλέφτες γιὰ τραγιά, κλέφτες γιὰ τὰ κριάρια,
μόν' θέλω κλέφτες γιὰ σπαθί, κλέφτες γιὰ τὸ τουφέκι
τροπὸν μερὸν περπατησιὰ νὰ πᾶμε σὲ μιὰ νύχτα.*

Διὰ τὸν Νικοτσάραν ὡσαύτως παραδίδεται ὅτι ἡμιλλᾶτο εἰς τὸ τρέξιμον μὲ ἓν ἄλογον καὶ ὅτι ἐπηδοῦσεν ἐπάνω ἀπὸ ἑπτὰ ἄλογα τοποθετημένα εἰς τὴν σειρὰν κατὰ μέτωπον¹²⁴. Ἄλλοι μὲ ἓν πῆδημα ἐπερνοῦσαν ἐπάνω ἀπὸ τρία ἀμάξια φορτωμένα ἀγκάθια μέχρις ὕψους ἑπτὰ ἢ ὀκτὼ ποδῶν¹²⁵.

Οἱ κλεφταρματολοὶ ἐπίσης ἡσκοῦντο εἰς τὸ λημέρι νὰ ρίχνουν στὸ σημάδι. Ἔτσι εἰς τὸ τραγούδι τοῦ Νικολοῦ Τζιοβάρρα, ποῦ ἔδρασεν εἰς Ἡπειρον καὶ Ἀκαρνανίαν κατὰ τὸ δεῦτερον ἡμῖς τοῦ 18ου αἰ. καὶ εἶχε καταστή τὸ φόβητρον τῶν Τούρκων, ἔχομεν τοὺς στίχους:

*Πῆγε νὰ κάμη τὴ Λαμπρὴ καὶ τὸ Χριστὸς Ἀνέστη,
νὰ ψῆσῃ τὸ σφαχτάρι του, κόκκιν' ἄβγά νὰ φάγῃ
καὶ νὰ χορέψουν τὰ παιδιὰ, νὰ ρίξουν στὸ σημάδι.*

Εἰς δὲ τὸ τραγούδι τοῦ Χρόνη:

Ἀλῆ - Τζικούρας χαίρεται καὶ ρίχνει στὸ σημάδι.

124. C. Fauriel, ἐνθ' ἄν., σ. 147.

125. Ἐνθ' ἄν., σ. 35.

Εἰς ἄλλο τραγούδι:

*Σήμερα, Δῆμο μ', πασχαλιά, σήμερα πανηγύρι,
τὰ παλληκάρια χαίρονται καὶ ρίχνουν στοὶ σημάδι.*

Ἡ ἱκανότης, τὴν ὁποῖαν ἀπέκτων εἰς τὴν σκοποβολὴν, ἔδωκεν ἀφορμὴν εἰς τὴν δημιουργίαν τῆς παροικιακῆς ἐκφράσεως «*περνᾷ τὸ βόλι στοὶ δαχτυλίδι*».

Ἐκτὸς τῶν σωματικῶν ἱκανοτήτων, οἱ κλεφταρματολοὶ διεκρίνοντο διὰ τὴν ἐξαιρετικὴν εὐψυχίαν καὶ τὸ θάρρος των. Ἡ ἀντοχὴ των νὰ ὑπομένουν τὴν πείναν, τὴν δίψαν καὶ τὴν ἀγρυπνίαν ἀναφέρεται εἰς τὸ θαυμάσιον τραγούδι τοῦ Νικοτσάρα:

*Ὁ Νικοτσάρας πολεμᾷ μὲ τρία βιλαέτια,
τὴ Ζίχνα καὶ τὸ Χάντακα, τὸ ἔρημο τὸ Πράβι.
Τρεῖς μέρες κάνει πόλεμο, τρεῖς μέρες καὶ τρεῖς νύχτες.
Χιόνι ἔτρωγαν, χιόνι ἔπιναν καὶ τὴ φωτιά βαστοῦσαν,*

ἢ κατ' ἄλλην παραλλαγὴν τοῦ ἰδίου τραγουδιοῦ:

Χωρὶς ψωμί, χωρὶς νερό, χωρὶς ὑπνό στο μάτι.

Εἰς πολλὰς περιπτώσεις, κατὰ τὰς ὁποίας ὁ ἐχθρὸς τοὺς ἐνόμιζε καταβεβλημένους ἀπὸ τὴν πείναν, τὴν δίψαν, τὴν ἀγρυπνίαν, τὸν κόπον καὶ ἐπερήμενε νὰ φονεύωνται ἢ νὰ παραδίδονται, ἔδεχτο αἰφνιδίως τὴν βίαιαν ἐπίθεσιν των, ἀπὸ τὴν ὁποῖαν ἐξήρχοντο νικηταί. Ἡ ἀντοχὴ των εἰς τὸν πόνον ἦτο ἀξιοθαύμαστος. Τὰ βασανιστήρια, ποὺ ὑφίσταντο, ὅταν συνελαμβάνοντο, ἦσαν φρικτά. Τὸ ἐλαφρότερον ἐκ τούτων ἦτο νὰ τοὺς θραύσουν τὰ κατώτερα μέλη τοῦ σώματος ἀπὸ τὰ ἰσχία μέχρι τῶν δακτύλων τῶν ποδῶν μὲ τὴν σφύραν τοῦ σιδηρουργοῦ, ὅπως π.χ. τοῦ Κατσαντώνη. Προτιμότερον δι' αὐτοὺς ἦτο νὰ πέσουν ἐπὶ τοῦ πεδίου τῆς μάχης παρά νὰ συλληφθοῦν. Ἔτσι ἐξηγεῖται ἡ εὐχὴ καλὸ μολύβι, ποὺ ἔδιδεν ὁ ἕνας εἰς τὸν ἄλλον, ὅταν ἔπιναν τὸ κρασί των. Ὁ θάνατος ἐπὶ τοῦ πεδίου τῆς μάχης ἦτο προτιμότερος διὰ τὸν κλεφταρματολὸν παρά ὁ φυσικὸς καὶ εἰρηνικὸς θάνατος. Σφαγὰρι ὠνόμαζον, δηλαδὴ θῦμα, τὸν νεκρὸν ἐνὸς γενναίου καὶ *ψοφίμι* τὸν νεκρὸν τοῦ ἀποθανόντος ἐξ ἀσθενείας¹²⁶.

Κατὰ τὴν μάχην ἐκαλύπτοντο συνήθως ὀπίσω ἀπὸ κορμὸν δένδρου, ἀπὸ τοῖχον, ἀπὸ βράχον, κάποτε δὲ καὶ ὀπίσω ἀπὸ πτώματα φονευθέντων συντρόφων ἢ ἐχθρῶν. Τὸ πρόχειρον τοῦτο πρόχωμα ἐλέγετο *μετερίζι*. Ὅπισω

126. C. Fauriel, *ἐνθ' ἀν.*, σ. 36-37.

ἀπὸ τὸ μετερίζι γονατιστοὶ ἢ ἐξηπλωμένοι μὲ τὸ πλευρὸν ἢ ἀνάσκελα ἐγέμιζαν τὸ ὄπλον των, ἐσημάδευαν μὲ ἐξαιρετικὴν ἀκριβείαν καὶ ἐπετύγχανον ἐκεῖνον ποῦ τοὺς ἐπυροβόλει. Ὁ Faugier γράφει ὅτι ἐσημάδευον μετὰ τόσης ἀκριβείας εἰς τὴν λάμπιν τοῦ ἐκτυρσοκροτήσαντος ἐχθρικοῦ ὄπλου, ὥστε σπανίως ἀπετύγχανον ἐκείνου, ὃ ὁποῖος εἶχε πυροβολήσει. Τοῦτο, λέγει, ὠφείλετο εἰς τὴν ζωηρότητα, εὐκίνησιν καὶ ἐπιδεξιότητα τοῦ βλέμματός των ἀκόμη καὶ κατὰ τὰς νυκτερινὰς των ἐπιχειρήσεις. Διὰ τὸ εἶδος αὐτὸ τοῦ πολέμου εἶχον τὴν φράσιν: «*φωτιά στὴ φωτιά*»¹²⁷. Εἰς τὸ τραγούδι τοῦ Χρήστου Μιλιόνη λέγεται:

*Μὲ τὰ τουφέκια τρέξανε, ὃ ἓνας πρὸς τὸν ἄλλο·
φωτιά ἔδωσαν στὴ φωτιά κ' ἔπεσαν εἰς τὸν τόπο.*

Ἄν εὐρίσκοντο περικυκλωμένοι καὶ ἄλλος τρόπος σωτηρίας δὲν ὑπῆρχε, τραυνοῦσαν τὸ σπαθὶ ἢ τὸ γιαταγάνι καὶ τὴν ἐπίθεσιν (ἐφοδόν) των αὐτὴν, διὰ νὰ ἀνοίξουν δίοδον ἐν μέσῳ τῶν γραμμῶν τοῦ ἐχθροῦ, ὠνόμαζον *γιουρούσι*.

Οὕτως εἰς τὸ τραγούδι τοῦ Γεωργάκη ἀκούονται οἱ στίχοι:

*Τὸν τόπον πιάστε δυνατὰ, πιάστε τὰ μετερίζια!
Κι ἂν κάμ' ὁ θεὸς κ' ἡ Παναγία νὰ κάμωμε γιουρούσι,
τὸν Μιτσομπόνον¹²⁸ ζωντανὸν κοιτάξετε νὰ πιάστε.*

Εἰς δὲ τὸ τραγούδι τοῦ Καραϊσκάκη, ποῦ εἶναι νεώτερον, ἐπίσης ἀναφέρεται τὸ γιουρούσι:

*Πρῶτο γιουρούσι πῶκανε στὸν πόλεμο ποῦ πῆγε
μιὰ κανονιά τοῦ δώσανε οἱ Τοῦρκοι μέσ' στὰ στήθη.*

Ὁ ἀνδρῆος κλέφτης συμβολίζεται εἰς μερικὰ τραγούδια μὲ αἰτόν. Εἰς ἐν ἀπὸ αὐτὰ ἔχομεν δύο αἰτοὺς ἀγωνιστάς — ὃ ἓνας ἦτο ἀρχηγὸς εἰς τὸν Λοῦρον —, ποῦ συνομιλοῦν περὶ πολεμικῶν πραγμάτων. Εἰς ἄλλο ὁ κλέφτης παρίσταται ὡς αἰτὸς ὑπερήφανος, ποῦ δὲν ἀφήνει τὰ βουνὰ παρὰ τὰς ἐκ τοῦ χειμῶνος κακουχίας:

*Ν-ἓνας αἰτὸς περήφανος, ἓνας αἰτὸς λεβέντης
δὲν πάει στὰ κατώμερα νὰ καλοξεχειμάση,*

127. Ἐνθ' ἄν., σ. 35.

128. Στρατηγὸν τοῦ Ἀλῆ Πασᾶ.

μὰ μένει ἀπάνω στὰ βουνά, ψηλά στὰ κορφοβούνια.
 Ἔπεσαν χιόνια καὶ νερά, χιόνια καὶ κορκοσιάλια¹²⁹
 ἐμάργωσαν¹³⁰ τὰ νύχια του κ' ἔπεσαν τὰ φτερά του.
 Παρακαλιέται στό Θεό, τὴν Παναγιά δοξάζει,
 νὰ πάρη ὁ ἥλιος στὰ βουνά καὶ στίς κοντοραχοῦλες,
 νὰ ζεσταθοῦν τὰ νύχια του, νὰ γιάνουν τὰ φτερά του.

Εἰς παραλλαγὴν τοῦ τραγουδιοῦ τούτου ἐκ Κρήτης, ποὺ ἐτραγουδοῦσεν καὶ ὁ Ἐλευθέριος Βενιζέλος, λέγεται:

Σὲ ψηλὸ βουνό, σὲ ριζιμὸ χαράκι¹³¹
 κάθεται ἐν' αὐτὸς βρεμένος, χιονισμένος
 καὶ παρακαλεῖ τὸν ἥλιο ν' ἀνατείλῃ:
 — «Ἥλιε, ἀνάτειλε, ἥλιε, λάμψε καὶ δώσε,
 γιὰ νὰ λειώσουνε χιόνι' ἀπὸ τὰ φτερά μου
 καὶ τὰ κρούσταλλα ἀπὸ τ' ἀκράνιά μου».

Εἰς ἄλλο τραγούδι ἐκ Πελοποννήσου ἀκούεται:

Τρεῖς ἀετοὶ καθόντανε σὲ τρεῖς μαύρα λιθάκια
 καὶ κλαίγανε τὰ ντέρτια τους καὶ τὰ παρσπονά τους.
 Ὁ ἓνας κλαίει πὺν μέθυσε κι ὁ ἄλλος πὺν ἴναι χῆρος.
 Γυρίζει ὁ τρίτος καὶ τοὺς λέει, γιοῖζει τοὺς μαλώνει:
 — «Μὴν κλαῖς ἐσὺ πὺν μέθυσε, γιατί θὰ ξεμεθύσης,
 οὔτε καὶ σὺ πὺν χῆρεψε, ἄλλη γυναῖκα παίρνεις.
 Νὰ κλαίω ἐγὼ πὺν γέρασα καὶ δὲν μπορ' νὰ πετάξω,
 νὰ πάω σὲ κλαρί κορφή, ψηλά σὲ κορφοβούνι
 καὶ νὰ σφυρίξω κλέφτικα στίς ράχες, στὰ λαγκάδια».

Ὁ δημοτικὸς ποιητὴς ἐξαίρει τὴν τραγικότητα πολυνέκρου μάχης μὲ στίχους, ποὺ προτρέπουν κόρακα κρώζοντα ἐκ πείνης νὰ πετάξῃ εἰς τὸν τόπον τῆς σφαγῆς, ὅπου θὰ ἔχη ὡς βορὰν τὰς σάρκας καὶ τὰ αἷματα τῶν πεσόντων ἐχθρῶν.

Τ' ἔχεις, καημένε κόρακα, καὶ σκούζεις καὶ φωνάζεις;
 Μήνα διψᾷς γιὰ αἷματα, γιὰ τούρκικα κεφάλια;

129. Χάλαζα.

130. Ἐπάγωσαν.

131. Εἰς βράχον.

*Πέτα ψηλά κατ' τ' Ἄγραφα, στοῦ Ἀσπρου τὸ γεφύρι,
νὰ φᾶς κρέας ἀπὸ κατῇ καὶ πλάτ' ἀπὸ βοϊβόντα.*

Τὰ τουφέκια τῶν κλεφταρματολῶν ἦσαν ἐξαιρετικοῦ μήκους καὶ βεληνεκοῦς¹³². «Οἱ καπετάνιοι παθαίνονταν γιὰ τὶς χρυσοκεντημένες στολές καὶ τὰ φλωροκαπνισμένα ὄπλα. Στὸ σελλάχι τοὺς εἶχαν πιστόλια, ποὺ λαμποκοποῦσαν ἀπὸ τὸ χρυσάφι ἢ τὸ ἀσήμι, τὸ γιαταγάνι καὶ ἓνα ἐγχειρίδιο μὲ λεπίδα τετράγωνη, κλεισμένο μέσα σ' ἓνα θηκάρι, εἶδος σωλήνα, ποὺ χρησίμευε καὶ γιὰ γέμισμα τῶν πιστολιῶν. Τὰ ὄπλα τοῦ καπετάνιου ἄρματολου ἢ κλέφτη ἦσαν τὰ προσφιλέστερά τοὺς ἀντικείμενα. Ἡ ἀγάπη τῶν γι' αὐτά, ἀληθινὴ λατρεία, ἦταν τὸ ἀποτέλεσμα ἑνὸς μακροχρόνιου τρόπου ζωῆς μέσα σὲ μιὰ χώρα γεμάτη ἀπὸ κινδύνους»¹³³.

Τὰ ὄπλα χαμένων (σκοτωμένων) πολεμιστῶν, ὅπως π.χ. τοῦ Ραγκαβάνη, τοῦ Πετροπέτσα ἢ γενικῶς ἀντρειωμένων, ὅπως λέγεται εἰς τὰ τραγούδια, δὲν πρέπει νὰ φέρονται ἀπὸ τὸν τυχόντα, οὔτε νὰ πωλοῦνται, ἀλλὰ ν' ἀναρτῶνται εἰς δένδρον ἢ εἰς πύργον καὶ νὰ λειτουργοῦνται εἰς ἐκκλησίαν, διότι εἶναι ἱερὰ καὶ ἄσπιλα¹³⁴. Ὁ πολεμιστὴς εἶχε μὲ τὰ ὄπλα τοῦ μυστικιστικὸν δεσμόν, ποὺ ἐξακολουθεῖ νὰ ὑπάρχῃ καὶ μετὰ τὸν θάνατόν του. Διὰ τοῦτο οἱ ἐπιζῶντες αἰσθάνονται καποῖον φόβον καὶ εὐλάβειαν πρὸς αὐτὰ καὶ ἀποφεύγουν νὰ τὰ μεταχειρίζονται. Μόνον οἱ ἀπόγονοι τῶν πολεμιστῶν, ἐὰν καὶ αὐτοὶ εἶναι ἀνδρεῖοι ὡς ἐκεῖνοι καὶ ἐτετέλεσαν ἥρωικὰς πράξεις, δικαιοῦνται νὰ γίνουν κάτοχοι τῶν.

*Τοῦ Ραγκαβάνη τ' ὄπλα δὲν πρέπει νὰ φοριῶνται,
μόν' πρέπει γιὰ νὰ κρέμονται μέσα στὰ σταυροδρόμια,
κι ὅσοι διαβάτες κι ἂν περνοῦν οὔλοι νὰ τὰ ρωτᾶνε:
— «Ἄρματα, ποῦ εἶν' ὁ ἀφέντης σας, ποῦ ἴσατε μοναχὰ σας;»
— «Ἀφέντης μας ἐμίσειψε καὶ πάει βαρὺ ταξίδι».*

Ἐνδεικτικὸν εἶναι καὶ τὸ ἐκ Κρήτης τραγούδι:

*Τῶν ἀντρειωμένων τ' ὄπλα δὲν πρέπει νὰ πουλιοῦνται,
μόν' πρέπει νὰ γυαλίζονται καὶ τσ' ἄντρες νὰ τιμοῦνε,*

ἢ κατ' ἄλλην παραλλαγήν:

132. C. Fauriel, ἐνθ' ἄν., σ. 34.

133. Ἀπ. Βακαλόπουλος, ἐνθ' ἄν., σ. 67.

134. Ἐνθ' ἄν., σ. 67.

Τοῦ ἀντρειωμένου τ' ἄρματα δέν πρέπει νά πουλιῶνται,
μόν' πρέπει τους στήν ἐκκλησίᾳ κ' ἐκεῖ νά λειτουργιῶνται.

Ὅταν κάποτε κατόπιν σκληρῶν διωγμῶν ὑπὸ τῆς τουρκικῆς διοικήσεως οἱ κλέφτες, δεινῶς πιεζόμενοι καί δεινοπαθοῦντες, ἠναγκάζοντο νά «προσκυνήσουν», νά δηλώσουν δηλαδή ὑποταγὴν καί νά γίνουν ἄρματολοί¹³⁵, τότε ἡ δημῳδὸς μοῦσα ἐξῆρεν ἐκείνους, ποὺ δέν ὑπέκυπτον. Εἰς τὸ τραγούδι τοῦ Τόσκα, ὁ ὁποῖος ἔδρασεν ὡς κλέφτης κατὰ τὸ δεύτερον ἡμῖς τοῦ 18ου αἰ. εἰς τὰς περιοχὰς Κονίτσης, Γρεβενῶν καί Χασίων, ἔχομεν τὸν στίχον:

Παιδιά, μὴν προσκυνήσετε σ' αὐτὸν τὸν Διβατάρη.

Εἰς τὸ τραγούδι τοῦ Λιάκου:

— «Προσκύνα, Λιάκο, τὸν πασᾶ, προσκύνα τὸ βεζίρη,
πρῶτος νά εἶσ' ἄρματολός, δερβέναγας νά γίνης».

Κι αὐτῶνος ἀποκρίθηκε μαντάτα καὶ τοῦ στέλνει:

— «Ὅσὸ 'ναι Λιάκος ζωντανός, πασᾶ δέν προσκυνάει,
πασᾶ 'χει ὁ Λιάκος τὸ σπαθί, βεζίρη τὸ τουφέκι».

Εἰς τὸ τραγούδι τοῦ Χρήστου Μιλιῶνη:

— «Χρῆστο, σέ θέλει ὁ βασιλιάς, σέ θέλουν κ' οἱ ἀγάδες».

— «Ὅσὸ 'ν' ὁ Χρῆστος ζωντανός, Ταύρκους δέν προσκυνάει».

Εἰς τὸ τραγούδι τοῦ Γιάννη Σταθα:

— «Μάϊνα, φωνάζει, τὰ παννιά, ρίξε τα, λέγει, κάτω».

— «Δέν τὰ μαϊνάρω τὰ παννιά [κι] οὐδὲ τὰ ρίχνω κάτω.

Μὴ μὲ θαρρεῖτε νιόνυφη, νύφη νά προσκυνήσω.

Ἐγὼ 'μ' ὁ Γιάννης τοῦ Σταθα, γαμπρὸς τοῦ Μπουκουβάλα».

135. Ὁ ἄρχηγός τοῦ ἄρματολικίου, «ποὺ εἶχε καθῆκον νά κρατᾷ τὴν τάξιν καὶ τὴν ἀσφάλειαν στὴν περιοχὴ του, ἀποκόμιζε πολλὰ ἠθικά καὶ ὕλικά κέρδη ἀπὸ τὴ θέση του, γιατί τίποτε δέν τὸν ἐμποδίζε νά κἀνὴν τὸν κτηνοτρόφο καὶ τὸν ἐμπορο καὶ μάλιστα μὲ διαρκὲς πάντα κέρδος χάρις στὴν ὑψηλὴ του θέση καὶ στὴ μεγάλη του δύναμη. Τὸ ἄρματολίκι λοιπὸν ἦταν ἐπόμενο νά κινεῖ τίς ἐπιθυμίες πολλῶν. Γι' αὐτὸ καὶ οἱ καπετάνιοι φρόντιζαν μὲ κάθε τρόπο νά στερεώσουν τὴ θέση τους, κάνοντας μεταξὺ τους συνουκίε-
σια, πράγμα ποὺ ἐξακολούθησε μὲ τὴν ἐπανάσταση, κολακεύοντας τίς τοπικὲς τουρκικὲς ἀρχές ἢ τὸν πασᾶ, ποὺ ἐξουσίαζε τὴν περιοχὴ. Ἀκόμη φρόντιζαν νά κληροδοτήσουν τὸ ἄρματολίκι στὰ παιδιά τους, στ' ἀγόρια, καὶ μάλιστα ὄχι πάντα στὸν πρωτότοκο, ἀλλὰ στὸν ἀξιώτερο. Ἔτσι ἡ ἄρματολικὴ ὀργάνωση σιγὰ σιγὰ στερεοποιήθηκε καὶ τὸ ἄρματολίκι ἐγινε συνήθως κληρονομικὸ μιᾶς οἰκογένειας». Ἀπ. Βακαλόπουλος, ἐνθ' ἄν., σ. 65, ἐνθα καὶ αἱ σχετικαὶ παραπομπαὶ εἰς τὰ ἔργα τοῦ Ν. Κασομούλη καὶ τοῦ Λ. Κουτσονίκα.

Ἡ Σουλιώτισσα Δέσπω λέγει:

Τὸ Σούλι κι ἂν προσκύνησε κι ἂν τούρκεψεν ἡ Κιάφα,
ἡ Δέσπω ἀφέντες Λιάπηδες δὲν ἔκαμε, δὲν κάνει.

Τέλος ὁ Κασομούλης διέσωσε τοὺς στίχους:

Οἱ κλέφτες ἐπροσκύνησαν καὶ γίνηκαν ραγιαδες
κ' ἓνα μικρὸ κλεφτόπουλο δὲν θέλ' νὰ προσκυνήσῃ·
ψηλὰ σὲ πέτρα κάθονταν, τὸν ταμπουρά λαλοῦσε:
— «Ἐγὼ ραγιάς δὲν γίνομαι, χαράτσι δὲν πλερώνω»¹³⁶.

Εἰς τὰ γνήσια κλέφτικα τραγούδια, ποὺ ἐξυμνοῦν τοὺς ἀγῶνας τῶν κλεφταρματολῶν, ἡ περιγραφή τόπου καὶ ἡ μνεῖα χρόνου, ὡς καὶ κάθε πληροφορία μὲ «ἱστορικές» λεπτομερείας, ἀπουσιάζουν. Λείπει ἀπὸ αὐτὰ ἡ ξηρὰ ἀπαρίθμησης τῶν ἐξωτερικῶν περιστατικῶν. Ἐν τούτοις ὁ δημοτικός ποιητὴς κατορθώνει νὰ ζωντανεύσῃ τὸ πνεῦμα τοῦ πολέμου καὶ νὰ παρουσιάσῃ τὴν ψυχὴν τοῦ ἥρωικοῦ ἀνθρώπου, ὅπως εἰς τὸ τραγούδι τοῦ Μπουκουβάλα:

Τ' εἶν' ὁ ἄχος ποὺ γίνεται καὶ τὰς ἐξ μεγάλης
Μῆνα βουβάλια σφάζονται, μῆνα θεοῖα μαλάνουν;
Κι οὐδὲ βουβάλια σφάζονται κι οὐδὲ θεοῖα μαλάνουν·
ὁ Μπουκουβάλας¹³⁷ πολεμᾷ με ἄλλους πεντάκοσιους
στὴ μέση στὸ Κεράσοβο καὶ στὴν Κάτωρρα Χώρα.

Εἰς τὸ τραγούδι τοῦ Γιάννη Σταθᾶ ἐξυμνεῖται ἡ ἐπιθεσις αὐτοῦ ἐναντίον τουρκικῆς κορβέτας εἰς τὰ παράλια τῆς Χαλκιδικῆς:

Μαῦρο καράβ' ἀρμένιζε στὰ μέρη τῆς Κασσάντρας·
εἶχε παννιά κατάμαυρα καὶ τ' οὐρανοῦ παντιέρα.
Ἐμπρὸς κορβέτα μ' ἄλικο μπαῖράκι τοῦ ἐβγήκε.
— «Μαῖνα, φωνάζει, τὰ παννιά, ρίξε τα, λέγει, κάτω».
— «Δὲν τὰ μαϊνάρω τὰ παννιά, οὐδὲ τὰ ρίχνω κάτω.
Μὴ μὲ θαρρεῖτε νιόνυφη, νὰ βγῶ νὰ προσκυνήσω·
ἐγὼ 'μαι ὁ Γιάννης τοῦ Σταθᾶ, γαμπρὸς τοῦ Μπουκουβάλα.
Τράκο, λεβέντες, ρίξετε στὴν πλώρη τὸ καράβι,

136. Ν. Κασομούλης, ἐνθ' ἄν., τόμ. Α', σ. 3.

137. Ἡ οἰκογένεια Μπουκουβάλα κατεῖχε τὸ ἀρματολίκι τῶν Ἀγρᾶφων. Μία ἀπὸ τὰς περιφανεστέρας συγκρούσεις τοῦ Γιάννη Μπουκουβάλα καὶ τῶν Τουρκαλβανῶν ἐγένετο εἰς τὸ Κεράσοβον τοῦ Μεσολογίου ἢ τῶν Ἀγρᾶφων.

τῶν Τούρκων αἷμα χύσετε, ἄπιστους μὴν ψηφᾶτε.
 Οἱ Τοῦρκοι βόλταν ἔστριψαν κ' ἐγύρισαν τὴν πλώρη.
 Πρῶτος ὁ Γιάννης πέταξε μὲ τὸ σπαθὶ στοὺ χέρι.
 Στὰ μπούνια¹³⁸ τρέχουν αἷματα, τὸ κῦμα κοκκινίζει.
 Ἄλλὰ! Ἄλλὰ! οἱ ἄπιστοι κράζουν καὶ προσκυνοῦνε.

Κατὰ τὴν διώξιν τῶν Σουλιωτῶν ὑπὸ τοῦ Ἀλῆ Πασᾶ (1803) μικρὰ ὁμάς ἐξ αὐτῶν (78) κατέφυγεν εἰς τὸ μεταξὺ Πρεβέζης καὶ Ἄρτης χωρίον Ρινιάσαν. Στίφος Τουρκαλβανῶν καταφθάσαν εἰς τὸ χωρίον κατὰ τὴν 23ην Δεκεμβρίου 1803 κατέλαβεν ἐξ ἀπρόοπτου τοὺς κατοίκους καὶ ἄλλους μὲν κατέσφαξεν, ἄλλους δ' ἠχμαλώτισε. Μεταξὺ τῶν κατοίκων ἦτο καὶ ἡ οἰκογένεια τοῦ Γεωργάκη Μπότση ἢ Μπότσαρη, τοῦ ὁποίου ἀπόντος ἡ ἡρωικὴ σύζυγος Δέσπω, λαβοῦσα μεθ' ἑαυτῆς τὰς θυγατέρας, τὰς νύμφας, τοὺς ἐγγόνους καὶ τὰς ἐγγονάς της, κλείεται εἰς τοῦ Δημουλᾶ τὸν πύργον καί, ἀφοῦ μάχεται κατὰ τῶν σφαγέων μὲ ἀπαράμιλλον σθένος καὶ ἀποφασιστικότητα, ὅτε εἶδεν ὅτι πᾶσα περαιτέρω ἀντίστασις ἦτο ματαία, ἠρώτησε τοὺς ἰδικούς της τί προτιμοῦν ἐκ τῶν δύο, τὴν δουλείαν ἢ τὸν θάνατον. Ὅλοι προετίμησαν τὸν θάνατον. Τότε ἡ Δέσπω, ἀφοῦ συνεσώρευεν εἰς τὸ μέσον ὅσῃν εἶχε πλοῦτιδα, ἔθηκε πῦρ εἰς αὐτὴν καὶ ἐγένοντο ὀλοκαύτωμα. Εἰς τὸ δραματικὸν τοῦτο γεγονός τῆς ἡρώικης θυσίας ἀναφέρεται τὸ τραγούδι.

Ἄχος βαρὺς ἀκούεται, πολλὰ τουφέκια πέφτουν.
 Μὴνα σὲ γάμον ρίχνονται, μὴνα σὲ χαροκόπι;
 Οὐδὲ σὲ γάμον ρίχνονται, οὐδὲ σὲ χαροκόπι,
 ἡ Δέσπω κάνει πόλεμο μὲ νύφες καὶ μ' ἀγγόνια.
 Ἀρβανιτιὰ τὴν πλάκωσε στοῦ Δημουλᾶ τὸν πύργο.
 — «Γιῶργαινα, ρίξε τ' ἄρματα, δὲν εἶν' ἐδῶ τὸ Σούλι·
 ἐδῶ εἶσαι σκλάβα τοῦ Πασᾶ, σκλάβα τῶν Ἀρβανίτων».
 — «Τὸ Σούλι κι ἂν προσκύνῃσῃ κι ἂν τούρκεψῃ ἡ Κιάφα,
 ἡ Δέσπω ἀφέντες Λιάπηδες δὲν ἔκαμε, δὲν κάνει».
 Δαυλὶ στοὺ χέρι ἄρπαξε, κόρες καὶ νύφες κράζει:
 — «Σκλάβες Τουρκῶν μὴ ζήσωμε, παιδιὰ μ', μαζί μ' ἐλάτε!»
 Καὶ τὰ φουσέκια ἄναψε κι ὅλοι φωτιά γενῆκαν.

Μὲ τὴν εὐψυχίαν τῆς ἡρώιδος, ποῦ τῆς λείπει σωματικὴ δύναμις, πραγματοποιεῖται ὁ ἀγὼν κατὰ τοῦ τυράννου καὶ ἡ σκληροτάτη θυσία δημοσυργεῖ τὸ ἐλευθέρων ἄτομον, ποῦ ὑπεράνω ὅλων ἔχει τὴν ἐλευθερίαν.

138. Μπούνια = ὀπαι εἰς τὸ τοίχωμα τοῦ πλοίου.

Εἰς ἄλλα τραγούδια, ὅπως τοῦ Γυφτάκη καὶ τοῦ Κίτσου, ὁ δημοτικὸς ποιητὴς εἶναι ἐπίσης ἀνυπερέβλητος εἰς τὴν δημιουργίαν ἀληθινῆς αἰσθητικῆς συγκινήσεως μετὰ τὴν μάννα τοῦ λαβωμένου ἢ σκοτωμένου ἥρωικοῦ παλληκαριοῦ, ποὺ «παλαβώθηκε καὶ περπατεῖ καὶ κλαίει», ἢ ποὺ «μέτ' ὃ ποτάμι μάλωνε καὶ τὸ πετροβολοῦσε». Ἄλλ' ὡς ἀκούσωμεν πρῶτον τὸ τραγούδι τοῦ Γυφτάκη:

Διψοῦν οἱ κάμποι γιὰ νερὸ καὶ τὰ βουνὰ γιὰ χιόνια
καὶ τὰ γεράκια γιὰ πουλιὰ κ' οἱ Τοῦρκοι γιὰ κεφάλια.
Ἄρα τὸ τί νὰ γίνηκεν ἡ μάννα τοῦ Γυφτάκη,
ποὺ ἔχασε τὰ δυὸ παιδιὰ, τὸν ἀδελφὸ τῆς τρία
καὶ τώρα παλαβώθηκε καὶ περπατεῖ καὶ κλαίει·
μήτε στοὺς κάμπους φαίνεται, μήτε στὰ κορφοβούνια.
Μᾶς εἶπαν πέρα πέρασε, πέρα στὰ βλαχοχώρια
κ' ἐκεῖ τουφέκια ἔπεφταν καὶ θλιβερά βροντοῦσαν.
Μήτε σὲ γάμους ἔπεφταν, μήτε σὲ πανηγυρία,
μόνον τὸ Γύφτη λάβωσαν στὸ γόνα καὶ στὸ χέρι.
Σὰν δένδρον ἐρραγίσθηκε, σὰν κυπαρίσσι πέφτει,
ψιλὴν φανούλαν ἔβγαλε, σὰν παλληκάρι ὅπου ἦταν.
«Ποῦ εἶσαι, καλὲ μου ἀδελφε καὶ πολυαγαπημένε,
Γύρισε πίσω, πᾶρέ με, πᾶρέ μου τὸ κεφάλι,
νὰ μὴν τὸ πάρ' ἡ παγανιά καὶ ὁ Γιουσούφ Ἀράπης
καὶ μοῦ τὸ πάη στὰ Γιάννινα τ' Ἀλὴ Πάσα τοῦ σκύλου.

Εἰς τὸ τραγούδι τοῦ Κίτσου «τὸ παράπονο τῆς μάννας στὸ ποτάμι», λέγει ὁ Γ. Ἀποστολάκης, «καθὼς τὸ πετροβολάει μᾶς πηγαίνει μακριὰ ἀπὸ τὸ ρεαλισμὸ τῆς περιγραφῆς· μᾶς μπάζει εὐθὺς ἀπὸ τὴν ἀρχὴν σὲ πυκνὴ ψυχικὴ ἀτμοσφαῖρα, στὴ λαχτάρα δηλαδὴ τῆς μάννας νὰ ἴδῃ τὸ γιό της»¹³⁹. Ἄλλ' ὡς ἀκούσωμεν τὸ τραγούδι:

Τοῦ Κίτσου ἡ μάννα κάθονταν στὴν ἄκρην στὸ ποτάμι,
μέτ' ὃ ποτάμι μάλωνε καὶ τὸ πετροβολοῦσε.
«Ποτάμι ὀλιγόστεψε, ποτάμι στρέψ' ὀπίσω,
γιὰ νὰ περάσω ἀντίπερα, πέρα στὰ κλεφτοχώρια,
ὅπ' ἔχουν κλέφτες σύνοδο, ὅπ' ἔχουν τὰ λημέρια».
Τὸν Κίτσο τὸν ἐπιάσανε, πᾶνε νὰ τὸν κρεμάσουν.
Χίλιοι τὸν πάγουν ἐμπροστὰ καὶ δυὸ χιλιάδες πίσω

139. Γ. Ἀποστολάκης, *ἐνθ' ἀν.*, σ. 137.

κι δλοξοπίσω πήγαινε ἡ μαύρη του μαννούλα·
μοιριολογούσε κ' ἔλεγε, μοιριολογᾷ καὶ λέει:
— «Κίτσο, ποῦ εἶναι τ' ἄρματα, τὰ ἔρημα τσαπράζια;»
— «Μάννα λωλή, μάννα τρελλή, μάννα ξεμναλισμένη,
δὲν κλαῖς τὰ μαῦρα νιάτα μου καὶ τὴν παλληκαριά μου,
μόν' κλαῖς τὰ ῥημα τ' ἄρματα, τὰ ἔρημα τσαπράζια;»

«Περίφημος, συνεχίζει ὁ Ἀποστολάκης, εἶναι ὁ διάλογος μάννας καὶ γιοῦ, τραγικώτατος μὲ τὴν ὥμην ἀλήθειά του»¹⁴⁰. Ἐπιμένω ν' ἀναφέρω ὅσα γράφει διὰ τὸ τραγούδι ὁ Ἀποστολάκης, διότι τὸ ἀναλύει εἰς βάθος χωρὶς πολυλόγον ὠραιολογίαν καὶ ρωμαντικὸν θαυμασμόν. «Ὁ ἥρωικὸς τόνος τοῦ τραγουδιοῦ συγκινεῖ βαθύτατα μὲ τὴ Μορφή ποῦ εἶναι πιὸ ἀγαπητὴ καὶ ἀπὸ αὐτὸ τὸ πλάσμα τῆς ζωῆς. Ἡ μάννα λέγει: Κίτσε, ποῦ εἶναι τ' ἄρματα, τὰ ἔρημα τσαπράζια; Καὶ ὁ Κίτσος: Δὲν κλαῖς τὰ μαῦρα νιάτα μου καὶ τὴν παλληκαριά μου, μόν' κλαῖς τὰ ῥημα τ' ἄρματα, τὰ ἔρημα τσαπράζια; Λεῖπει κάθε αἰσθηματολογία. Ὁλοπόρφυρη λάμψη σκεπάζει τὸ παιδί στὰ μάτια τῆς μάννας καὶ ἡ Μορφή ἐμποδίζει τὴ θέα τοῦ πραγματικοῦ. Ὁ δημοτικὸς ποιητὴς ἀφήνει νὰ περνοῦν ἐμπρὸς μας τὸ παρῶν τοῦ πλάσματος, μὲ τὸ ποτάμι, ἡ σύλληψη τοῦ Κίτσο κ' ἡ συνοδεία του στὸν τόπο τῆς καταδίκης του καὶ τέλος ὁ διάλογος γιοῦ καὶ μάννας. Ἡ μὴ στιγμὴ μπαίνει ἐπ' αὐτὴν ἄλλη καὶ σπριζεῖται μὲ τὸ βάρος τῆς, μὲ τὸν ὄγκο τῆς· λεῖπει τὸ σχέδιο καὶ τὸ κόλλημα»¹⁴¹.

Ἄς ἴδωμεν τώρα πῶς ἀντιμετωπίζει ὁ ἥρωικὸς ἀγωνιστὴς τῆς ἐλευθερίας τὸν θάνατον. «Ὁ γνήσιος κλέφτης εἶχε αἷμα στὶς φλέβες του καὶ πέθαινε μὲ ἀσάλευτη πίστη στὴ ζωὴ. Ὅ,τι φλόγιζε τὴν καρδιά του, ζωντανὸς ποῦ ἦτανε, τὴ φλογίζει ἀκόμη στὰ τελευταῖα τῆς ζωῆς του· ὅ,τι τὸν μόλευε ζωντανό, ὁ Τοῦρκος, δὲν θέλει καὶ πεθαμένο νὰ τὸν μολεῖ· παρὰ νὰ πέσῃ ζωντανὸς στὰ χέρια τοῦ ἐχθροῦ καλύτερα νὰ τὸν σκοτώσουν οἱ δικοὶ του καὶ νὰ τοῦ πάρουν τὸ κεφάλι»¹⁴².

Ποῦ εἶσαι καλὲ μου ἀδερφέ καὶ πολυαγαπημένε,
(ἠκούσαμεν εἰς τὸ τραγούδι τοῦ Γυφτάκη, ποῦ ἦτο ἐκ μητρὸς συγγενὴς τῶν Μπουκουβαλαίων καὶ ἐφονεύθη εἰς τὰ βλαχοχώρια τῆς Θεσσαλίας πολεμῶν κατὰ τοῦ Γιουσούφ Ἀράπη),

140. Γιάννης Ἀποστολάκης, ἐνθ' ἄν.

141. Ἐνθ' ἄν., σ. 138, 176-177.

142. Ἐνθ' ἄν., σ. 87.

γύρισε πίσω, πᾶρέ με, πᾶρέ μου τὸ κεφάλι,
 νὰ μὴν τὸ πάρ' ἡ παγανιά καὶ ὁ Γιουσούφ Ἀράπης
 καὶ μοῦ τὸ πάη στὰ Γιάννινα τ' Ἀλῆ Πασᾶ τοῦ σκύλου.

Ὁ πληγωμένος Λεπενιώτης, ἀδελφὸς τοῦ Κατσαντώνη, εἰς τὸ δι'
 αὐτὸν δημοτικὸν τραγούδι καλεῖ τοὺς Τσόγκαν καὶ Λάμπρον Σουλιώτην
 νὰ τοῦ πάρουν τὸ κεφάλι:

Τὸ ποῦ 'σαι Τσόγκα μ' ἀδερφέ, καὶ σὺ Λάμπρο Σουλιώτη,
 γυρίστε νὰ μέ πάρετε, πᾶρτε μου τὸ κεφάλι,
 νὰ μὴ τὸ πάρῃ ἡ Τουρκιά κι αὐτὸς ὁ Νῖκο Θεός.

Εἰς τὸ τραγούδι τοῦ Γιακωβάκη:

Τὸ ποῦ 'στε, παλληκάρια μου, λίγα κι ἀντρειωμένα,
 πᾶρτε μου τὸ κεφάλι μου, νὰ μὴ τὸ πάρουν ἄλλοι.

«Τὸ κάλεσμα τοῦ συντρόφου ἀπὸ τὸν πληγωμένον κλέφτη νὰ τοῦ πάρῃ τὸ
 κεφάλι εἶναι τὸ ἀκρότατο σημεῖο ζωῆς καὶ ἐμπειρίας — πέρα ἀπὸ ἐκεῖ εἶναι
 σωπὴ καὶ τίποτε ἄλλο. Σταλαγμὸς πραγματικὸς αἵματος ὁ δημοτικὸς στί-
 χος... Ποῦς τέλος ἐφῆκε ν' ἀντικρύσῃ τὴν ἀπόλυτη ἐνότητα τοῦ κλέφτη ἀπὸ
 λόγια καὶ στὰ ἔργα — γεμάτη ἡ καρδιά, καὶ ἡ λέξη ὅπως καὶ ἡ πράξις ξε-
 σπούσε τὸ ἴδιο βαρεῖά, τὸ ἴδιο φωτεινὴ ἡ μιὰ καὶ ἡ ἄλλη:

— «Χρῆστο, σέ θέλει ὁ βασιλιάς, σέ θέλουν κ' οἱ ἀγάδες».

— «Ὅσὸ 'ν' ὁ Χρῆστος ζωντανός, Τούρκους δὲν προσκυνάει».

Μὲ τὰ τουφέκια τρέξανε ὁ ἓνας πρὸς τὸν ἄλλον,
 φωτιά ἐδῶσαν στὴ φωτιά καὶ ἔπεσαν εἰς τὸν τόπο»¹⁴³.

Εἰς τὸ τραγούδι τοῦ Ζίδρου, ποῦ τὸ πουλὶ προαγγέλλει εἰς αὐτὸν τὸν
 θάνατόν του, λέγεται:

κι ὅσα βουνὰ περπάτησες σ' ὅλα βοτάνια ν-ῆταν
 δὲν τό 'ξερες, κακόμοιρε, νὰ φᾶς, νὰ μὴν πεθάνῃς;

Οἱ στίχοι αὐτοὶ ἀπηχοῦν δοξασίαν περὶ τῆς θεραπευτικῆς ιδιότητος τῶν
 βοτάνων τῆς γῆς καὶ τὸν πόνον διὰ τὸν ἀφεικτον θάνατον τοῦ ἥρωος. Ὁ Ζί-
 δρος ὅμως δὲν σκοτίζεται διὰ τὸν θάνατον, διότι γνωρίζει καλῶς τὴν
 ἀνθρωπίνην μοῖραν καὶ εἶναι ἀποφασισμένος νὰ ἀποθάνῃ· ἐκεῖνο ποῦ τὸν
 ἀπασχολεῖ δὲν εἶναι ὁ φόβος τοῦ θανάτου, ἀλλὰ τί θ' ἀπογίνῃ ὁ τόπος καὶ τὸ

143. Ἐνθ' ἀν., σ. 87, 91, 92.

σπίτι του, όταν θά λείψει. Φυσική έρχεται λοιπόν ή συμβουλή του πρὸς τοὺς συντρόφους του:

— «Δέν τό 'χω πῶς θέ νά χαθῶ, τό πῶς θέ νά πεθάνω,
μόν' τό 'χω σέ παράπονο καί σ' ἐντροπή μεγάλη,
πού θά τό μάθῃ ἡ Τουρκιά, νά πάῃ στήν Ἀλασσόνα,
νά μοῦ χαλάσῃ τὰ χωριά, τὰ ῥημα βιλαέτια.
Παρακαλῶ τῇ συντροφιά κι ὅλα τὰ παλληκάρια
νά μοῦ γνοιασθοῦν τό σπίτι μου, νά σφάζουνε τοὺς Τούρκους,
νά μοῦ κοιτάζουν τό παιδί, τό μαῦρο τό Δημήτρη,
πού 'ναι μικρό κι ἀνήλικο κι ἀπό κλεφτιά δέν ξέρει».

Ἄλλοτε ὁ λαβωμένος κλέφτης λέγει:

— «Τί νά σᾶς πῶ, μωρὲ παιδιά, καημένα παλληκάρια;
Φαρμακερό 'ν' τό λάβωμα, πικρό καί τό μολύβι.
Τραυᾶτε με νά σηκωθῶ, βάλτε με νά καθήσω
καί φέρετε μου γλυκὸ κρασί νά πιῶ καί νά μεθύσω,
νά πῶ τραγούδια θλιβερά καί παραπονεμένα.
Νά ἡμῶν στὰ ψηλά βουνά καί στίς πικρὺς τοὺς ἡσυχίους,
πού 'ναι τὰ στεῖρα πρόβατα καί τὰ παχιά κοιάρια».

Εἰς ἄλλο τραγούδι ὁ ἐτοιμοθάνατος κλέφτης λέγει:

— «Πικρό, παιδιά μ', τό λάβωμα, φαρμάκι τό μολύβι.
Καί πᾶρτέ με καί σῦρτέ με σέ μιὰ ψηλὴ ραχοῦλα
καί κόφτε μπάτσες¹⁴⁴ στρώματα κι οὐξινές προσκεφαλάδες
καί βάντε με νά ξαπλωθῶ καί βάντε με νά κάτσω
καί φέρετε καί τὸν ταμπουρᾶ νά τὸν βαρῶ γιομάτα.
Φέρετε μου τό κιμέρι¹⁴⁵ μου γιὰ νά σᾶς τό μοιράσω·
φέρετε καί τὸν πνεματικό νά μὲ ξεμολογήσῃ
καί πᾶρτε με καί χῶστε με σέ ριζιμιὸ λιθάρι,
κόφτε κλαράκι δροσερό, λελούδια σκέπαστέ με».

Εἰς παραλλαγήν ἀκούεται:

— «Μέ τί καρδιά νά σηκωθῶ καί χέρια ν' ἀκουμπήσω;
Μόχουν τὰ χέρια τρίμματα, τὴν πλάτη τσακισμένη,

144. Κλάδους.

145. Πορτοφύλι.

παιδιά μου, μόνο σῦρτέ με πάνου ψηλά στη ράχη,
 πού 'ναι τὰ πεῦκα τὰ ψηλά, τὰ δέντρα τὰ μεγάλα,
 καὶ κόψετε χλωρὰ κλαδιὰ καὶ βάλτε με νὰ πέσω·
 δώστε τὸ καριοφίλι μου, τὸ δόλιο μου ντουφέκι,
 γιὰ νὰ τὸ ρίξω τρεῖς φορές κι ἀπὲ νὰ ξεψυχήσω».

Εἰς ἡπειρωτικὸν τραγοῦδι ὁ ἐτοιμοθάνατος πολεμιστῆς παρακαλεῖ τὰ
 παλληκάρια του νὰ τὸν ἀνεβάσουν ψηλά εἰς τὴν ράχην τοῦ βουνοῦ,

πού 'ναι τὰ πεῦκια τὰ ψηλά κ' οἱ μαρμαρένιες βρούσες.

Ἐκεῖ λέγει:

— «Σκάψτε πλατιά, σκάψτε βαθιά, ἴσια γιὰ δυὸ νομάτους
 καὶ στὴν δεξιὰ μου τὴ μεργιά ἀφήστε παραθύρι,
 νὰ στέκ' ὀρθὸς νὰ πολεμῶ καὶ δίπλα νὰ γιομίζω,
 νὰ ῥχονται τὰ κλεφτόπουλα νὰ με καλημερᾶνε·
 νὰ μπαίν', νὰ βγαίνουν τὰ πουλιά, τῆς ἀνοιξῆς τ' ἀηδόνια,
 νὰ λέω πὼς ἦρθ' ἡ ἀνοιξη, ἦθε τὸ καλοκαίρι».

Εἰς ἄλλην παρὰ λαγὴν ἀκούεται:

νὰ παίρν' ἀγέρα τὴν αὐγή, δροσιὰ τὸ μεσημέρι,
 νὰ μπαينوβγαίνουν τὰ πουλιά, νὰ φέρον τὰ μαντᾶτα,
 μαντᾶτ' ἀπὸ τὸ σπίτι μου, μαντᾶτ' ἀπ' τὰ παιδιά μου.

Καὶ τώρα ἀπὸ τὸ τραγοῦδι τοῦ Δήμου εἶναι πασίγνωστοι καὶ προσφι-
 λεῖς οἱ στίχοι:

Κάμετε τὸ κιβούρι μου πλατὺ ψηλὸ νὰ γένη,
 νὰ στέκ' ὀρθὸς νὰ πολεμῶ καὶ δίπλα νὰ γεμίζω
 κι ἀπὸ τὸ μέρος τὸ δεξιὸ ἀφήστε παραθύρι,
 τὰ χελιδόνια νὰ ῥχωνται, τὴν ἀνοιξὴ νὰ φέρουν
 καὶ τ' ἀηδόνια τὸν καλὸ Μάη νὰ με μαθαίνουν.

Τὸ νὰ πίπτῃ ὁ κλέφτης εἰς τὸ πεδῖον τῆς μάχης, ὁ θάνατος ἦτο δι' αὐτὸν
 ὄχι μόνον ἐνδοξος, ἀλλὰ καὶ ἀποφυγὴ ἀπ' ὅ,τι ἀσχημον ἔχει ὁ φυσικὸς θά-
 νατος. Ὁ θάνατος ὁμως τοῦ ἀρχηγοῦ ἦτο φοβερὸς διὰ τὰ παλληκάρια του,
 ποὺ ἐπρωτίμων ν' ἀποθάνουν μαζί του παρὰ νὰ διασωθοῦν ἐγκαταλείποντες
 αὐτόν.

Εἰς ἀτυχεῖς ἐπιθέσεις, τὰς ὁποίας ἐνήργουν κατὰ τῶν Τούρκων δύο ἡνω-
 μένα σώματα κλεφτῶν, ὁ ἓνας ἐκ τῶν δύο ἀρχηγῶν ἐθυσιάζετο διὰ τὸν
 ἄλλον, ὄχι ἐκ καθήκοντος καὶ χάριν τιμῆς, ἀλλὰ λόγῳ ἰδιαιτέρας μεγαλοψυ-

χίας, πού εις τὸν κοινὸν κίνδυνον ἔβλεπε τὸν κίνδυνον τοῦ ἄλλου ὡς ἰδικόν του.

Ἐξ ὧων εἵπομεν, εἶναι δυνατόν νά ὑποθέσει κανεῖς ὅτι οἱ κλεφταρματολοὶ ἦσαν ἄγριοι, σκληροί, αἰμοχαρεῖς καὶ ἀγροῖκοι. Πράγματι ἦσαν σκληροὶ ἔναντι τῶν ἐχθρῶν των Τούρκαλβανῶν καὶ τῶν συμπατριωτῶν των συνεργατῶν τοῦ ἐχθροῦ. Ἡ σκληρότης των ἐκορυφώετο, ὅταν ἐπρόκειτο δι' ἀντεκδίκησιν, δὲν ὑπερέβαιναν ὁμως, οὔτε κἂν ἔφθανε τὴν σκληρότητα των Τούρκαλβανῶν πασάδων, μπέδων καὶ ἀγάδων. Τὰ βασανιστήρια πού ἐπεβάλλοντο εἰς τοὺς συλλαμβανομένους κλέφτες, ἦσαν πρωτοφανῆ εἰς τὴν ἱστορίαν. Ὁ Ἕλλην κλέφτης ἐφόνευεν ἀμέσως τὸν ἐχθρόν του ἀλλὰ χωρὶς βασανιστήρια, πού διήρκουν δι' αὐτόν, ὅταν συνελαμβάνετο, πολλὰς ἡμέρας.

Οἱ κλέφτες ἦσαν ἄπλοῖ εἰς τοὺς τρόπους, τοὺς διέκρινε δὲ μεγαλοψυχία καὶ ψυχικὴ εὐγένεια, δεικνυομένη π.χ. πρὸς τὰς ὑπ' αὐτῶν συλλαμβανομένας συζύγους καὶ θυγατέρας ἀγάδων ἢ μπέδων Τούρκων ἢ καὶ Ἑλλήνων προεστῶν. Κάποτε αἱ αἰχμάλωτοι ἀνῆλθον εἰς ἐκείνους, πού εἶχον προσβάλει τὰς συζύγους καὶ τὰς θυγατέρας κλεπτῶν. Ἀλλ' οὔτε καὶ τότε ἐπέτρεπον οἱ κλέφτες εἰς τὸν θάυτον των τὴν παραισχρὴν προσβολὴν τῶν γυναικῶν, πού εἶχον αἰχμαλωτίσει καὶ ἐπεριμέναν τὴν ἐξαγορὰν των διὰ ληστῶν. Ὁ κατετάνιος, πού δὲν θὰ ἐπεδείκνυε σεβασμὸν πρὸς τὴν αἰχμάλωτον ἐγκατελείπετο ἀπὸ τὰ παλληκάρια του. Ὁ Fauriel γράφει σχετικῶς: «*Αναφέρουν τὴν περὶπτωσιν ἐνὸς κατετάνιου, ὁ ὅποιος ἐφανέρωθη ἀπὸ τὰ ἴδια τὰ παλληκάρια του, διότι προσέβαλε τὴν γυναῖκα ἐνὸς Τούρκου, τὴν ὁποίαν ἐκρατοῦσεν αἰχμάλωτον, περιμένων τὴν ἐξαγορὰν της*»¹⁴⁶.

Εἰς τὸ τραγούδι τοῦ Σκυλοδήμου, πού συμφύρεται μὲ τὸ τραγούδι τοῦ Σκαλτσοδήμου, ἡ αἰχμάλωτος εἰς τὸ λημέρι Εἰρήνη, εἰς πρόσκλησιν τοῦ κατετάνιου νά κεράσῃ αὐτόν καὶ τὰ παλληκάρια του, χωρὶς νά φοβηθῇ καθόλου, διότι ἦτο βεβαία διὰ τὸν πρὸς αὐτὴν σεβασμὸν τοῦ κατετάνιου καὶ τῶν παλληκαριῶν του, λέγει:

*Δῆμο, δὲν εἶμαι δίπλα σου κρασί νά σέ κεράσω,
ἐγὼ εἶμαι νύφη προεστῶν κι ἀρχόντων θυγατέρα.*

Ὁ Σκυλοδήμος τοῦ τραγουδιοῦ ἀνῆκεν εἰς ἀρματολικὴν οἰκογένειαν τῆς Ἀκαρνανίας. Εἷς ἐκ τῶν Σκυλοδημαίων συλληφθεὶς κατὰ τὸ 1806 μετεφέρθη εἰς Ἰωάννινα καὶ ἐφυλακίσθη, κατῴρθωσεν ὁμως νά δραπετεύσῃ

146. C. Fauriel, *ἐνθ' ἄν.*, σ. 38.

μετά πολυμήνους τλαιπωρίας καὶ νὰ γίνη πρωτοπαλλήκαρον τοῦ Ὀδυσσεως Ἀνδρούτσου.

Εἰς τὸ τραγούδι τοῦ ἐκ Δωρίδος Σκαλτσοδήμου, ποῦ εἶχε πρωτοπαλλήκαρον τὸν Ἀθανάσιον Διάκον, ἡ Κρουστάλλω, ποῦ ἀπήχθη εἰς τὸ λημέρι καὶ εἶχε σταυραδελφόν της τὸν Διάκον, λέγει:

*Τί μὲ τηρᾷς, σταυραδελφέ, τί μὲ τηρᾷς, μπρὲ Διάκο;
Πιάσε καὶ φτειάσε μιὰ γραφή καὶ στείλε τ' Ἀναγνώστη¹⁴⁷.
φωτιά νὰ κάψει τ' ἄσπρα του καὶ φλόγα τὰ φλωριά του,
ποῦ ᾗ γὼ κοιμοῦμαι μοναχὴ στὰ κλέφτικα λημέρια
μὲ τὸ σπαθὶ προσκέφαλο καὶ τὸ τουφέκι στρώμα.*

Σημειωτέον ὅτι εἰς ἄλλην παραλλαγὴν τοῦ τραγουδιοῦ τοῦ Σκαλτσοδήμου ἀντὶ τῆς Κρουστάλλως λέγεται:

μὲ τὴ Ρηνούλα στὸ πλευρό, μὲ τὴ Μπαταλοπούλα.

Ὡς πρὸς τὴν θρησκευτικότητα καὶ τὴν εὐσέβειαν τῶν κλεφταμαρτολῶν εἶναι γνωστὴ ἡ ἀσάλευτος πίστις τῶν. Οὐδεποτε κλέφτης ἀλλαξοπίστησε, προτιμήσας τὰ βασανιστήρια, ὅσον φοβὰ καὶ ἄν ᾔσταν. Εἰς τὰ ἄγρια βουνά, ποῦ ἔβην, δὲν εἶχαν ἐκκλησίαις οὔτε ἱερεῖς. Εἰς ἐρημονικίῃ μόνον ἦτο δυνατόν νὰ παρακολουθήσουν τὴν λειτουργίαν ἀπὸ καποῖον ἱερεῖα τῆς ὑπαίθρου. Ἀκόμη καὶ ἡ εὐλαβὴς κλίσιν διὰ μετὰβασιν εἰς τοὺς Ἁγίους Τόπους παρὰ τὰς δυσκολίας καὶ τοὺς κινδύνους δὲν ἦτο ἄγνωστος εἰς τοὺς κλέφτες. Οὕτω π.χ. ὁ καπετὰν Βλαχάβας εἰς ἡλικίαν 76 ἐτῶν ἔφυγε πεζὸς διὰ τὰ Ἱεροσόλυμα μὲ τὸ ὄπλον εἰς τὸν ὦμον καὶ ἀκολουθούμενος ἀπὸ τὸ πρωτοπαλλήκαρόν του. Ἐκεῖ εἰς τοὺς Ἁγίους Τόπους ἀπέθανεν ὁ Βλαχάβας, ὅπως πῦχετο ζῶν.

Ὁ σεβασμὸς τῶν κλεφτῶν πρὸς τὰ ἅγια ἀντικείμενα καὶ τὰ ἀφιερῶματα φαίνεται ἀπὸ ὅσα διηγείται ὁ Rouqueville διὰ τὴν περίπτωσιν ἐνὸς καπετάνιου, ὁ ὁποῖος ἀφοῦ ἐσύλησε τὰ ἀφιερῶματα ἐνὸς παρεκκλησίου τῆς Παναγίας παρὰ τὴν Βόνιτσαν, παρεδόθη ἀπὸ τὰ ἴδια τὰ παλληκάρια του εἰς τὸν Ἀλῆν, κατὰ διαταγὴν τοῦ ὁποῖου ἐκρεμάσθη¹⁴⁸.

Οἱ καπεταναῖοι ἀρματολοὶ εἶχον μεγάλην ἐπιβολὴν εἰς τὰ παλληκάρια των. Διὰ τὰ παραπτώματά των τὰ ἐτιμῶρουν μὲ διαφόρους ποινάς. Ἡ μεγαλύτερα ποινὴ ἦτο ἡ κοπὴ τῆς κόμης ἐνὸς παλληκαριοῦ ἐμπροσθεν τῶν ἄλλων συντρόφων του. Ἐν συνεχείᾳ ἐξεδιώκετο ἀπὸ τὸ ἀρματολίκι χωρὶς

147. Ὁ Ἀναγνώστης, σύζυγος τῆς Κρουστάλλως, ἦτο εὐνοούμενος τοῦ Ἀλῆ Πασᾶ.

148. C. Fauriel, ἐνθ' ἄν., σ. 39.

όμως να τοῦ ἀφαιροῦν τὸν ὀπλισμὸν του. «Εἰς τὸ ντουφέκι του μόνον κρέμεται καὶ τὴν ἐλπίδα του δὲν πρέπει νὰ τὴν κόψωμεν» ἔλεγον¹⁴⁹.

Ὅπως εἶδομεν, περισσότερον ἀπὸ τὰ τραγούδια παρὰ ἀπὸ τὴν ἱστορίαν δυνάμεθα νὰ σχηματίσωμεν πληρεστέραν γνῶσιν καὶ νὰ κατανοήσωμεν τὴν ζωὴν τοῦ κλεφταρματολοῦ τῆς τουρκοκρατίας. Ἀπὸ τὰ δημῶδη ποιητικὰ κείμενα, ἂν καὶ τὰ περισσότερα στεροῦνται λεπτομερειῶν, ἀναδύεται ἡ ψυχικὴ ζωὴ τῶν ἀνθρώπων ἐκείνων, ποὺ ἠγωνίσθησαν διὰ τὴν ἐλευθερίαν. Αὐτοῦ τοῦ εἶδους ἡ ζωὴ πρέπει νὰ μᾶς ἐνδιαφέρει περισσότερον παντὸς ἄλλου.

Haiducia

Ἡ ἐν τῇ νοτιανατολικῇ Εὐρώπῃ *haiducia* ἔχει πρὸς τὴν ἑλληνικὴν κλεφτουριάν ὁμοιότητα ἀλλὰ καὶ διαφοράς. Ἡ *haiducia* ἐμφανίζεται τὸ πρῶτον κατὰ τοὺς 14ον καὶ 15ον αἰῶνας, ὅτε εἰς μέγαν ἀριθμὸν ποιμένες Σέρβοι, Κροᾶται, Βλάχοι, ὡς καὶ Οὐγγροὶ δουλοπάροικοι, φεύγοντες ἀπὸ τὰ κτήματα τῶν βογιάρων (ἀρχόντων), ἐγκαθίσταντο εἰς τὰς οὐγγρικὰς πεδιάδας καὶ ἀπασχολοῦντο μὲ τὴν κτηνοτροφίαν. Κατὰ τὸν 15ο αἰ. τὸ ἐμπόριον τῶν ζώων ἔλαβε μεγάλῃν ἐξέλιξιν. Οἱ ἐν λόγῳ κτηνοτρόφοι καὶ ἐμποροὶ οἵτινες ὠδήγουν ἐξ Οὐγγαρίας ἀγέλας ζώων εἰς τὰς μεγάλας ἀγοράς τῆς Ἑντέας, Τσεχίας, Μοραβίας καὶ Γερμανίας, ὠνομάζοντο *haiduci*¹⁵⁰. Εἶναι ἀλήθες ὅτι εἰς τοὺς δρόμους κατὰ τὰ μακρινὰ τῶν ταξιδίων συνήντων συχνὰ ἐνεδρευνεῖται ληστὰς¹⁵¹. Διὸ πρὸς ἀντιμετώπισιν τῶν ἐκ τῶν ληστῶν κινδύνων τούτων ὀργανοῦντο εἰς ὀπλισμένας ομάδας¹⁵².

Ἀπλὴ σύγκρισις τῆς προελεύσεως τῶν *haiduci* καὶ τῶν αἰτίων τῆς δημιουργίας τοῦ κινήματός των πρὸς τὰ τῆς ἑλληνικῆς κλεφτουρίας δεικνύει τὰς διαφοράς τῶν δύο κινήματων. Κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ 16ου αἰ. ἐξ αἰτίας πολλῶν κρατικῶν περιορισμῶν τὸ ἐμπόριον τῶν *haiduci* ἤρχισε νὰ φθίνη

149. Ν. Κασομούλης, *ἐνθ' ἄν.*, τόμ. Α', σ. 262. Ἀπ. Βακαλόπουλος, *ἐνθ' ἄν.*, σ. 65.

150. Οἱ *χαϊντοῦκοι* (*haiduci*) ἡ *χαϊδόνες* ἦσαν ὀπλισμένοι ποιμένες Οὐγγροὶ, οἱ ὅποιοι συνέλιζαν μὲ τὴν μορφὴν ληστείας τὸν πόλεμον κατὰ τῶν Τούρκων εἰς τὰς τουρκοκρατούμενας περιοχὰς τῆς χώρας των. Βλ. περίληψιν τοῦ ἔργου τοῦ G. Rosen, *Die Balkan Haiduken. Ein Beitrag zur innern Geschichte des Slawenthums*, I. M. Bardhaus, Leipzig 1878, δημοσιευθεῖσαν ὑπὸ Ἰω. Βασδραβέλλη εἰς τὰ *Μακεδονικά*, τόμ. ΙΑ', Θεσσαλονίκη 1971, σ. 418.

151. Λησταὶ ὑπῆρχον εἰς τὴν Βαλκανικὴν ἀπὸ τῶν προχριστιανικῶν ἀκόμη χρόνων. Τούτους δὲν κατῴρθωσε νὰ ἐκριζώσῃ οὔτε τὸ ρωμαϊκὸν κράτος οὔτε ἡ ὀθωμανικὴ αὐτοκρατορία. Βλ. Ἰω. Βασδραβέλλη, *ἐνθ' ἄν.*, σ. 417.

152. Tr. Ionescu-Nișcov, *ἐνθ' ἄν.*, σ. 114. Δ. Β. Οἰκονομίδης, *ἐνθ' ἄν.*, σ. 5.

καί, εὐρεθέντες οὕτως εἰς οἰκονομικὰς στεναχωρίας καὶ ἄνευ ἀπασχολήσεως, συνειθισμένοι δὲ μέχρι τοῦδε μὲ πράξεις βίας καὶ σκληρότητας, ἐπεδίδοντο εἰς κλοπὰς καὶ ἀπάτας. Συμφώνως πρὸς ἀξιολύτους ἱστορικὰς μαρτυρίας, τοὺς συναντῶμεν συχνὰ νὰ λαμβάνουν μέρος εἰς τοὺς μεταξὺ Ἀψβούργων καὶ Τούρκων πολέμους· ἦσαν μισθοφόροι εἰς τὰ χριστιανικὰ στρατεύματα. Εἰς ἱστορικά τινα ἔγγραφα ἀναφέρονται ἀγωνιζόμενοι μετὰ τῶν *Morlaci* καὶ τῶν *Uscoci* εἰς τὰ βορειοδυτικὰ τῆς βαλκανικῆς¹⁵³. Οἱ *Morlaci*, κατὰ τοὺς ἱστορικοὺς, ἦσαν Βλάχοι χωρικοὶ ἐκσλαβισθέντες ἐν Δαλματία, Κροατία καὶ Βοσνία¹⁵⁴. Τὸ ὄνομά των προέρχεται ἐκ τῆς ἑλληνικῆς λέξεως *Μαυρόβλαχοι*¹⁵⁵. Μία ὁμάς τῶν *Morlaci* ὑπὸ τὸ ὄνομα *Uscoci* διέκειτο ἐχθρικῶς πρὸς τοὺς Ἑνετοὺς, κατεγίνετο εἰς τὴν πειρατείαν καὶ κατῴκει παρὰ τὰς ἀκτὰς τῆς Κροατίας¹⁵⁶. Ἀφοῦ μὲ τὸν καιρὸν οἱ *Uscoci* ἐγκατέλειψαν τὴν πειρατείαν, προσέφερον μεγάλας ὑπηρεσίας εἰς τὴν Αὐστροίαν καὶ τὴν Ἑνέτιαν¹⁵⁷. Οὗτοι λέγεται ὅτι κατέφυγον εἰς τὰς βορειοδυτικὰς ἀκτὰς τῆς Βαλκανικῆς ἐκ τοῦ τουρκικοῦ ἐδάφους διὰ νὰ ἀποφύγουν τὴν ὀθωμανικὴν τυραννίαν. Ὅσοι ἐξ αὐτῶν ἐπεδίδοντο εἰς κλοπὰς καὶ ληστείας ὠνομάζοντο *haiduci*. Οἱ *haiduci uscoci* διεκρινόντο ἀπὸ τοὺς συνήθεις κλέπτας κατὰ τοῦτο, ὅτι ἐλήστευον ἐκ τοῦ ἐμφανοῦς καὶ ἠοπάζον διὰ τῆς βίας πολὺ τιμὰ πράγματα κατόπιν σκληροῦ πολλοῦ ἀγώνος. Οὗτοι ἐπιχορονοῦντο εἰς τὴν ὑπηρεσίαν τῶν δογῶν καὶ ἐπετίθεντο κατὰ τῶν Τούρκων συχνὰ ἐξ ἰδίας πρωτοβουλίας¹⁵⁸.

Εἰς ἐν κείμενον τοῦ 1746 λέγεται ὅτι οἱ *haiduci*, ἀδιακρίτως ἐθνικῆς καταγωγῆς, ἦσαν «*audacissimi et robustissimo corpore nullum genus laboris ac periculi aestimant*», δηλαδή «τολμηρότατοι καὶ μὲ τὸ ρωμαλέον των σῶμα οὐδὲν εἶδος μόχθου καὶ κινδύνου ὑπολογίζουν»¹⁵⁹. Οὗτοι ἐγνωρίζοντο ἀπὸ τὴν ἐνδυμασίαν, τὸν ὅπλισμόν καὶ τὴν σκληρότητά των. Τοὺς συναντῶμεν εἰς τὴν ὑπηρεσίαν τῶν βοεβοδῶν τῆς Μολδοβλαχίας ἀπὸ τοῦ 16ου αἰ. καὶ ἐφεξῆς, δὲν τοὺς

153. Tr. Ionescu-Nișcov, *ἔνθ' ἄν.*, σ. 114.

154. N. A. Constantinescu, «Despre Morlachi», ἐν τῷ τόμῳ *Lui Nicolae Iorga Omagiu 1871-5/18 Iunie 1921*, Craiova, σ. 19 κ.ἑξ.

155. Ἀ. Λαζάρου, *Ἡ Ἀρωμαουνική*, ἐν Ἀθήναις 1976, σ. 85.

156. N. A. Constantinescu, *ἔνθ' ἄν.*, σ. 92.

157. *ἔνθ' ἄν.*, σ. 92.

158. M. Murko, «L'état actuel de la poésie populaire Yougoslave», ἐν *Le Monde Slave*, τεῦχος Ἰουνίου, Paris 1928, σ. 342.

159. *Scriptores Rerum Hungaricarum*, Vindobonae 1746, σ. 943, παρὰ Tr. Ionescu-Nișcov, *ἔνθ' ἄν.*, σ. 115.

ἀπαντῶμεν ὁμως εἰς τὴν ὑπηρεσίαν τῶν Τούρκων¹⁶⁰. Ἀπεναντίας πολλοὶ ἐξ αὐτῶν διήρχοντο τὸν Δούναβιν καὶ ἐλεηλάτουν περιοχὰς εὐρισκομένας ὑπὸ τὴν τουρκικὴν κυριαρχίαν. Μὲ τὴν πάροδον τοῦ χρόνου ἐγένοντο κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον σώματα τακτικοῦ στρατοῦ, ἐμάχοντο δ' ὡς ἱππεῖς ἢ πεζοὶ ὅπλισμένοι μὲ ξίφη καὶ μαχαίρας¹⁶¹. Ὁ ἐξ Ἑλληνίδος μπρόξ ἡγεμὼν τῆς Βλαχίας Μιχαὴλ ὁ «Γενναῖος», ὅστις ὠργάνωσε στρατὸν καὶ ἐπαναστάτησε περὶ τὸ ἔτος 1600 κατὰ τῶν Τούρκων, διέθετε καὶ σώματα χαϊντούκων, ὡς ἀναφέρεται ἐν σχετικῷ ἐγγράφῳ τοῦ 1610¹⁶². Βραδύτερον, κατὰ τὴν ὑπὸ Ἀλεξάνδρου Ὑψηλάντου, πάππου τοῦ ἀρχηγοῦ τῆς ἐλληνικῆς ἐπαναστάσεως τοῦ 1821, ἀναδιοργάνωσιν τοῦ στρατοῦ ἐν Βλαχίᾳ, οἱ *haiduci* ἐγένοντο τακτικὸν τοῦτου σώμα¹⁶³. Ἡ κλεφτουριά (*haiducia*) ἐν Ρουμανίᾳ ἦτο ὁργανωμένη εἰς ὁμάδας. Αἱ ὁμάδες εἶχον ἐπὶ κεφαλῆς τὸν καπετάνιον, ὅστις ἦτο ὁ εὐφυέστερος καὶ ἐπιβλητικώτερος ὄλων¹⁶⁴. Ἐκ τῶν περιφημοτέρων καπεταναίων ὑπῆρξεν ὁ Γκρούια τοῦ Νοβάκ, ὁ ὁποῖος εἶχεν ὑπὸ τὰς διαταγὰς του 3-4 χιλιάδες χαϊντούκων. Ἄλλοι χαϊντούκοι εἶσαν γνωστοὶ ὡς καπεταναῖοι εἶναι ὁ Πάνκου Τζιάνου καὶ ὁ Βέλκος. Τοῦ Βέλκου τὴν χθρὰν, ὀνόματι Στάναν, εἶχε νυμφευθῇ ὁ Γεωργιάκης Ὀλύμπιος¹⁶⁵. Ἐκ τῶν κυριωτέρων χαρακτηριστικῶν τῆς ψυχροσυνθέσεως τῶν χαϊντούκων ἐν Μολδοβλαχίᾳ ἦτο ἡ ἀποσίωσις αὐτῶν εἰς τὴν ιδέαν τῆς ὑποστηρίξεως τῶν ἀδυνάτων καὶ τοῦ ἀφανισμοῦ τῶν νεοπλοούτων. Πόσον διέφερον ἀπὸ τοὺς ἐν Ἑλλάδι κλέφτες εἶναι προφανές. Ἐνέδραι ἐσπίνοντο ὑπὸ τῶν χαϊντούκων εἰς τὰς δημοσίας ὁδοὺς καὶ ληστρικαὶ ἐπιχειρήσεις ἦσαν τὸ κύριον ἔργον των. Θύματά των ἐπιπτον ἀδιακρίτως Τούρκοι καὶ Χριστιανοί, ἂν ἦσαν εὔποροι¹⁶⁶. Κάποτε τὸ κατὰ τῶν Τούρκων μῖσος των κατελάμβανε ἀσυνήθεις τόνους σκληρότητος. Ὁ χαϊντούκος, ἐνεδρεῖκον παρὰ τὴν ὄχθην ποταμοῦ, συλλαμβάνει τὸν Τούρκον, τὸν γδέρει καὶ πωλεῖ τὸ δέρμα του εἰς

160. Miron Costin, *Letopiseșul Țării Moldovei*, București 1944, σσ. 17, 33, 54. Gr. Ureche, *Letopiseșul Țării Moldovei*, București, ἄν. ἔτ., σ. 180.

161. N. Bălcescu, *Opere*, I. București 1953, σ. 14.

162. Δ. Β. Οἰκονομίδης, «Μιχαὴλ ὁ “Γενναῖος” καὶ τὰ δημοτικὰ περὶ αὐτοῦ ἄσματα Ἑλλήνων καὶ Βουλγάρων», *Λαογραφία*, τόμ. ΙΔ', ἐν Ἀθήναις 1952, σ. 55.

163. N. Bălcescu, *ἐνθ' ἄν.*, σ. 34.

164. Tr. Ionescu-Nișcov, *ἐνθ' ἄν.*, σ. 118.

165. Βλ. N. Iorga, ἐν *Bulletin de la Sect. Hist. de l'Académie Romaine*, ἔτ. III καὶ IV, No 4, București 1916, σ. 300.

166. Δ. Β. Οἰκονομίδης, *Τὸ κίνημα τῶν κλεφτῶν*, ἐνθ' ἄν., σ. 8.

τὴν «μεγάλην ἀγοράν»¹⁶⁷. Χαϊντοῦκοι ἐν Μολδοβλαχία ἐγίνοντο κυρίως ποιμένες, οἱ ὅποιοι ἐγνώριζον καλῶς τὰ δάση καὶ τὰ βουνὰ τῆς πατρίδος των. Εἰς τὴν λαϊκὴν φαντασίαν ἐν Βλαχία ὁ χαϊντοῦκος εἶναι ἄνθρωπος αἰσιόδοξος, δίκαιος, εὐθύμος, δυνατός, μεγαλόψυχος, θαρραλέος. Οὗτος πρέπει ὅπως ὀφείποτε νὰ ἐξέλθῃ σῶος ἀπὸ κάθε κίνδυνον καὶ νὰ ὑπερπηδῇ πᾶν ἐμπόδιον, ὥς ὁ ἦρωας τοῦ παραμυθιοῦ¹⁶⁸.

Καὶ ἐν Βουλγαρία κατὰ τὴν περίοδον τῆς τουρκοκρατίας ἐδημιουργήθησαν ὁμάδες ὀρεινῶν πολεμιστῶν ἐκ 10, 12, 15 καὶ 100 ἀτόμων παρεμφερῶν πρὸς τοὺς ἐν Ἑλλάδι κλέφτες. Οὗτοι εἰς τουρκικὰ ἔγγραφα παρουσιάζονται ὡς συμμορία ληστῶν, διαβιούντων εἰς τὰ ὄρη. Κατὰ τὸ 1443 ἀναφέρονται τὰ ὑψώματα τῆς περιοχῆς τοῦ Ἰχτιμάν ὡς «λημέρια» καὶ καταφύγια χαϊντοῦκων. Τὸ ἔτος 1454 ἀναφέρεται ὁ Ράτσιν ὡς ἀρχηγὸς χαϊντοῦκων, αἰχμαλωτισθεὶς ὑπὸ Μωάμεθ Β΄ τοῦ Πορθητοῦ¹⁶⁹. Ἡ ὑπὸ τῶν Τούρκων αὐξήσις τῶν φόρων, ἡ τοκογλυφία, αἱ διαρπαγαὶ καὶ τὰ δεινὰ ἐκ τῶν συνεπειῶν τῶν μετὰ τῆς Τουρκίας πολέμων τῶν Εὐρωπαίων, εἶχον ὥς ἐπακόλουθον τὸν πολλαπλασιασμόν τῶν χαϊντοῦκων, πρὸς ἀντιμετώπισιν τῶν ὁποίων ἐδημιουργήθη καὶ ἐν Βουλγαρία ὁ θεσμὸς τῶν ἀρματολῶν. Σημειώτεον δ' ὅτι μετὰ τὴν ἑλληνικὴν λέξιν *μαροτολὸς* ἐκάλουν οἱ Βούλγαροι τοὺς ἀρματολοὺς καὶ τοὺς χαϊντοῦκους¹⁷⁰. Εἰς ἔγγραφον τῆς 29.4.1698 ἀναφέρεται ἡ ἐξόντωσις τῶν ἀρχηγῶν τῶν χαϊντοῦκων Μέλκο καὶ Κουστούλη ὑπὸ τῶν τουρκικῶν στρατευμάτων τοῦ Βιδινίου. Τὰ μεγαλύτερα καὶ πλείστον κατορθώματα τῶν χαϊντοῦκων ἐν Βουλγαρία ἀναφέρονται κατὰ τὸν 18ον αἰ. ὑπὸ τῆς λαϊκῆς παραδόσεως. Ἄλλ' ἡ δρᾶσις αὐτῶν δὲν περιορίζετο εἰς καθαρῶς ἐχθρικὸν ἀγῶνα ἐναντίον τοῦ κατακτητοῦ, ἀλλ' ἐπεξετείνετο πολλάκις καὶ εἰς ἐνεργείας ληστρικὰς καὶ ἐγκληματικὰς¹⁷¹. Ὁ Γερμανὸς G. Rosen, παραπέμπων εἰς βιβλίον τῶν Ἀγγλῶν Saint-Clair καὶ Ch. Brophy, οἵτινες δι' ἐπαγγελματικoὺς λόγους παρέμειναν ἐπὶ 3 ἔτη ἐν Βουλγαρία, εἰς τὴν περιοχὴν τῆς Βάρνας, ἀναφέρει ὅτι ὑπῆρχον τρία εἶδη ληστῶν εἰς τὴν χώραν αὐτήν: α) οἱ *τσελεμπή* τῶν Βαλκανίων. Οὗτοι ἦσαν ἀπόγονοι παλαιῶν οἰκογενειῶν, κατεδιώκοντο ὑπὸ τῶν Τούρκων, κατέφευγον εἰς τὰ δάση καὶ ἐλήστευον μόνον Ἀρμενίους καὶ Ἑλλήνας, πού μετέβαινον ἀπὸ τὴν Βάρναν εἰς τὴν Ἀδριανούπολιν· β) οἱ *χιρσιζ* ἢ

167. Δ. Β. Οἰκονομίδης, *ἐνθ' ἀν.*, σ. 8-9.

168. *Ἐνθ' ἀν.*, σ. 9.

169. *Ἐνθ' ἀν.*, σ. 10.

170. Ἀντ. Θ. Σπηλιωτόπουλος, «Ἡ δημώδης ποίησις τῶν βαλκανικῶν λαῶν καὶ ἡ συγγένεια αὐτῆς πρὸς τὴν ἑλληνικὴν», *περιοδ. Διάλεξις*, ἔτ. Α΄, φύλλ. 5-6, Ἀθήναι 1928, σ. 109.

171. Δ. Β. Οἰκονομίδης, *ἐνθ' ἀν.*, σ. 11.

λησται τοῦ δρόμου. Ὁ χιρσίζ ἦτο ραγιάς κατὰ κανόνα, ποὺ μετέβαλλε τὸ βαπτιστικὸν χριστιανικὸν τοῦ ὄνομα εἰς μωαμεθανικὸν καὶ μετέβαινε εἰς χριστιανικὰ χωρία, ὅταν ἡ συγκομιδὴ ἦτο κακὴ καὶ οἱ φόροι πιεστικοί, καὶ ἔκλεπτε ἄλογα, πρόβατα, συνελάμβανε ταξιδιώτας, ἀπῆγε χριστιανόπαιδας εἰς τὰ βουνὰ καὶ ἐξήτει λύτρα πρὸς ἀπελευθέρωσιν των. Οἱ κάτοικοι τῶν χωρίων ἦσαν συνήθως συνεργοὶ τῶν χιρσίζ· γ) ὁ χαϊντοῦκος, ποὺ ἦτο ἐλεύθερος, ὅπως τὸ πουλί. Αὐτὸς δὲν εἶχε κανένα φίλον ἔξω ἀπὸ τὴν συμμορίαν του. Ἐξ αἰτίας μιᾶς μεγάλης παρανομίας του ὁ χαϊντοῦκος δὲν ἠδύνατο νὰ ἐπιστρέψει ποτὲ εἰς τὴν πατρίδα του ὡς ὁ χιρσίζ¹⁷².

Κατὰ τὸν Ἰω. Βασδραβέλλην «τὰ ὅσα λέγει ὁ Rosen διὰ τοὺς χαϊντοῦκους εἶναι ἀποκνήματα τῆς φαντασίας τῶν Βουλγάρων ἐθνικιστῶν, τοὺς ὁποίους εἶχον δημιουργήσει οἱ Ρῶσοι μετὰ τὸν πόλεμον τοῦ 1828, καὶ κατ' ἀντιγραφὴν τῶν ἑλληνικῶν θρύλων προσπαθοῦσαν νὰ παρουσιάσουν καὶ τὸ βουλγαρικὸ λαὸ ὡς ἔχοντα κάποτε ἄρματολους καὶ κλεφταρματολούς»¹⁷³. Μὲ τὴν ἀποψιν αὐτὴν δὲν εἶναι δυνατόν νὰ συμφωνήσωμεν, διότι καὶ εἰς τὴν Βουλγαρίαν, καὶ ὅπου ἄλλοι ἦσαν Τούρκοι κατακτηταί, ὑπῆρξαν χαϊντοῦκοι, διάφοροι βεβαίως ἀπὸ τοὺς ἰδιώκεις μας κλέφτες, ὑπῆρξαν καὶ ἄρματολοι, ὡς ὁ ἴδιος συγγραφεὺς ἄλλως τε δεχεται εἰς ἄλλο παλαιότερον δημοσίημα τοῦ γραφῶν: «...Οὕτως ἄρματολοι ἐπῆρχον εἰς τὴν Βοσνίαν, τὴν Ἀλβανίαν, τὴν Σερβίαν καὶ τὴν Βουλγαρίαν εἰς τὴν ὑπηρεσίαν τῶν Τούρκων»¹⁷⁴.

Περὶ τῶν ἐν Σερβίᾳ χαϊντοῦκων καὶ τῶν περὶ αὐτῶν δημοδῶν ἁσμάτων ἀρκετὰς πληροφορίας εὐρίσκομεν εἰς μελέτας, δημοσιευθείσας ὑπὸ τῶν Β. Mitacović, D. Popović, G. Gesemann καὶ A. Matković, βασιζομένης ἐπὶ τουρκικῶν ἐγγράφων, τὰ ὁποῖα εἶναι ἀντικειμενικὰ καὶ ὑπερτεροῦν εἰς τὰς λεπτομερείας τῶν πληροφοριῶν ἀπὸ ταξιδιωτικὰς ἐντυπώσεις διαφόρων περιηγητῶν¹⁷⁵.

Ἐν Ἀλβανίᾳ οἱ χαϊντοῦκοι ὠνομάζοντο Kaçaks¹⁷⁶. Οὗτοι ἐνεδρεῦντες ἐπετίθεντο ἐναντίον караβανίων, ταχυδρόμων καὶ ὑπαλλήλων τῆς τουρ-

172. Βλ. Ἰω. Βασδραβέλλην εἰς *Μακεδονικά*, τόμ. ΙΑ', Θεσσαλονίκη 1971, σ. 418-421.

173. Ἰω. Βασδραβέλλης, *ἐνθ' ἄν.*, σ. 424.

174. Ἰω. Βασδραβέλλης, «Οἱ πολεμικοὶ ἄνδρες τῆς Μακεδονίας», *Μακεδονικά Ζ'*, 1966, σ. 33.

175. Βλ. σύντομον περίληψιν τῶν ἐργασιῶν τοῦ Matković ἐν Ἰω. Βασδραβέλλης, *Ἀρματολοι καὶ κλέφτες εἰς τὴν Μακεδονίαν*, ἔκδ. Β', Θεσσαλονίκη 1970, σ. 18-20.

176. «Nom désignant ceux qui, prenant le maquis, se mettaient hors-la-loi, en rebellion ouverte contre les autorités ottomanes». Quémal Haxhihasani, «A percú sur le mouvement et les chants populaires des Kaçaks en Albanie», *Actes du IIe Congrès International des Études du Sud-Est Européen*, τόμ. V, Athènes 1978, σ. 649, σημ. 1. Ἡ μελέτη σ. 649-661.

κικῆς διοικήσεως καὶ κατὰ τῶν ἐντοπίων ἀρχόντων, τῶν συνεργαζομένων μετὰ τῶν κατακτητῶν. Ἐνεκα τούτου οἱ τελευταῖοι ἠναγκάζοντο νὰ διατηροῦν σημαντικὰς στρατιωτικὰς δυνάμεις πρὸς ἀντιμετώπισιν καὶ ἐξουδετέρωσιν τῶν Καρακς. Οἱ Ἀλβανοὶ κλέφτες εἶχον συνήθως τὰ λημέρια τῶν ἐπάνω εἰς τὰ βουνὰ τοῦ Κουρβελές, τοῦ Γράμμου κ.ἀ. καὶ κατὰ τὰς ἐφόδους τῶν εἰσέδυσον πολλάκις ἐντὸς τοῦ ἑλληνικοῦ ἐδάφους, ἔνθα ἠγωνίζοντο ὁμοῦ μετὰ τῶν Ἑλλήνων κλεφτῶν ἐναντίον τοῦ κοινοῦ τυράννου¹⁷⁷. Οἱ Ἀλβανοὶ κλέφτες συνήθως ἐσχημάτιζον ὁμάδας ἐκ 10, 13 μέχρι καὶ 300 ἀνδρῶν, ἀναλόγως τοῦ τόπου καὶ τῶν περιστάσεων¹⁷⁸.

Ὅπως δ' ἐν Ἑλλάδι, οὕτω καὶ εἰς τὰς ἄλλας βαλκανικὰς χώρας ἀνεπτύχθη ὁ θεσμὸς τῶν ἀρματολῶν πρὸς καταπολέμησιν τῶν χαϊντοίκων. Εἰς τὴν Βουλγαρίαν ὑπῆρχαν ἀρματολοὶ κατὰ τὸ 1661 ἐκτελοῦντες καθήκοντα φρουρῶν. Οἱ περισσότεροὶ ἐξ αὐτῶν ἦσαν Τούρκοι, ἀλλ' ὑπῆρχαν καὶ τινες Βούλγαροι. Κατὰ τὴν ἐκστρατείαν τῶν Τούρκων ἐναντίον τῆς Βιέννης (1683) εἰς τοὺς ἀρματολοὺς εἶχεν ἀνατεθεῖ ἡ δίωξις τῶν κλεφτῶν¹⁷⁹.

Βιβλιογραφία

Πολλοὶ πληροφορίαι περὶ τῶν ἐν Ἑλλάδι κλεφτῶν καὶ ἀρματολῶν κατὰ τὴν τουρκοκρατίαν εὐρίσκονται ἐν τῇ Εἰσαγωγῇ τῆς ὑπὸ τοῦ Cl. Fauriel ἐκδόσεως τῶν δημοτικῶν μας τραγουδιῶν καὶ εἰς τὰ εἰσαγωγικὰ σημειώματα, μὲ τὰ ὁποῖα συνώδευσε τὰ κείμενα τῶν «Κλεφτικῶν τραγουδιῶν» ὁ Γάλλος σοφός¹⁸⁰.

Αἱ γνώσεις μας περὶ τῶν ἐν λόγῳ κλεφτῶν καὶ ἀρματολῶν πηξήθησαν διὰ περισσότερας ἱστορικότητος μὲ τὴν ὑπὸ τοῦ Γιάννη Βλαχογιάννη ἐκδοσιν τοῦ ἔργου τοῦ ἐκ Σιατίστης τῆς Μακεδονίας Νικολάου Κασομούλη *Ἐνθυμήματα στρατιωτικὰ τῆς ἐπαναστάσεως τῶν Ἑλλήνων (1821-1833)*, τόμ. Α', Ἀθῆναι 1939, Β' 1940, Γ' 1942. Ἄς σημειωθῇ ὅμως ὅτι αἱ πληροφορίες ἀμφοτέρων τῶν συγγραφέων τούτων, τοῦ Fauriel καὶ τοῦ Κασομούλη, στηρίζονται ὥς ἐπὶ τὸ πλεῖστον εἰς τὴν προφορικὴν παράδοσιν καὶ ὄχι εἰς αὐθεντικὰ κείμενα ἐπισήμων ἐγγράφων καὶ ἱστοριοδιφικὰ ἔργα.

177. Δ. Β. Οἰκονομίδης, *ἐνθ' ἄν.*, σ. 15.

178. *Ἐνθ' ἄν.*, σ. 16.

179. Ἰω. Βασδραβέλλης, *Οἱ πολεμικοὶ ἄνδρες τῆς Μακεδονίας*, *ἐνθ. ἄν.*, σ. 33-34.

180. Cl. Fauriel, *Chants populaires de la Grèce moderne...*, τόμ. I, Paris 1824, σ. CXLIV + 306, τόμ. II, Paris 1825, σ. 492 (= Cl. Fauriel, *Τὰ ἑλληνικὰ δημοτικὰ τραγούδια*, εἰσαγωγή Ν.Α. Βένη, μετάφρασις Ἀ. Χατζημμανουήλ, Ἀθήνα 1956, σ. 26-47, 87-152).

Ειδήσεις ἐπὶ τοῦ θέματος, ἀπαντῶσαι σποραδικῶς εἰς ἔργα ξένων περιηγητῶν, ἐπισκεφθέντων τὴν Ἑλλάδα κατὰ διαφόρους καιροὺς τῆς τουρκοκρατίας, εἶναι χρήσιμοι εἰς τὴν ἔρευναν.

Ὅφειλω πρὸς τούτοις νὰ παραθέσω κατωτέρω ἐν ὑποσημείωσει τὰ κυριώτερα δημοσιεύματα ἡμετέρων καὶ ξένων ἐρευνητῶν, ποὺ ἀναφέρονται παρεμπιπτόντως ἢ συστηματικῶς εἰς τοὺς ἐν Ἑλλάδι κλεφταρματολοὺς τῆς τουρκοκρατίας, καθὼς καὶ εἰς τινὰς συλλογὰς καὶ μελέτας περὶ τῶν κλέφτικων τραγουδιῶν¹⁸¹.

181. Κ. Μ. Κούμας, *Ἱστορία τῶν ἀνθρωπίνων πράξεων*, τόμ. IB', ἐν Βιέννῃ 1832, σ. 541-550. Δ. Αἰνιάν, *Ἀρματωλοὶ καὶ κλέπται*. «Βιβλιοθήκη τοῦ Λαοῦ», ἐν Ἀθήναις 1852. Π. Αραβαντινός, *Χρονογραφία τῆς Ἠπείρου*, τόμ. Α' καὶ Β', ἐν Ἀθήναις 1856, 1857. Συλλογὴ δημοδῶν ἀσμάτων τῆς Ἠπείρου, ἐν Ἀθήναις 1880. Χριστόφ. Περαναβός, *Ἱστορία τοῦ Σουλίου καὶ Πάργας*, ἐν Ἀθήναις 1857. Τσ. Μπαρτῆς, *Ἀναμνήσεις φιλοπάτριδος*, ἐν Παρισίοις 1861. G. Finlay, *History of Greek Revolution*, London 1861 (= *Ἱστορία τῆς ἐλληνικῆς ἐπαναστάσεως*, ἐπιμέλεια, σχόλια Τάσου Βουργῆ, τόμ. Α' καὶ Β', Ἀθήνα 1954). Λάμπρος Κουτσονίκας, *Γενικὴ ἱστορία τῆς ἐλληνικῆς ἐπαναστάσεως*, τόμ. Α' - Β', ἐν Ἀθήναις 1863, 1864 (ἰδίᾳ τόμ. Β', σ. θ' - ι'). Κ. Σάβας, *Κοινωνικὸν ἀνεκδοτὸν Γαλαξείδιου*, ἐν Ἀθήναις 1865 (1914). *Ἑλληνικά ἀνεκδοτά*, τόμ. Α' καὶ Β', ἐν Ἀθήναις 1867. *Τουρκοκρατομένη Ἑλλάς*, ἐν Ἀθήναις 1869. *Documents inédits relatifs à l'histoire de la Grèce au moyen âge*, τόμ. I-V, Paris 1880-1885. L. Heuzey, *Le mont Olympe et l'Acarnanie*, Paris 1860. «Discours historique sur les couvents des Météores», *Annuaire de l'Association pour l'encouragement des études grecques en France*, τόμ. IX (1875), σ. 232-251. *Excursion dans la Thessalie turque en 1858*, Paris 1927. Ἀθ. Κ. Οἰκονομίδης, *Τραγουδιὰ τοῦ Ὀλύμπου*, ἐν Ἀθήναις 1881. Κ. Γουναρόπουλος, «Τὰ κατὰ τὸν Ἄθω καὶ Τένεδον ἐν ἔτει 1807. Στιχοῦργημα I. Δ. Ξουρή», *Δελτίον Ἱστορ. καὶ Ἐθνολ. Ἑταιρ. Ἑλλ.*, τόμ. 1 (1883-85), σ. 461-480. Ν. Ἰγγλέσης, *Τὰ ἀρματολίκια καὶ ὁ ἥρως Νικοτσάρας*, Φυλλάδιον Α', ἐν Ἀθήναις 1884. Ὁ Γέρον Κολοκοτρώνης, *Διήγησις συμβάντων τῆς ἐλληνικῆς φυλῆς ἀπὸ τὰ 1770-1836*, Ἀθήνησι 1846, ἐκδ. νεωτ., ἐν Ἀθήναις 1889. Κ. Δ. Κρυστοῦλης, «Οἱ Ζαχαῖοι», *Ἑβδομάς Ζ'*, φύλλ. 42, 1890. «Οἱ Βλάχοι τῆς Πίνδου», *Ἑβδομάς Η'*, 1891 (= Κ. Δ. Κρυστοῦλης, *Ἄπαντα*, ἐπιμέλ. Μ. Περάνθη, Ἀθήνα [1952], σ. 307-503). Δ. Γρ. Καμπούρογλου, *Ἀρματωλοὶ καὶ κλέφτες* (1453-1821), Ἀθήναι ἄν. ἔτ. Θεόδωρος Γρίβας. *Βιογραφικὸν σχεδιάσμα ἐπὶ τῇ βάσει ἀνεκδότων ἐγγράφων καὶ σημειωμάτων*, ἐν Ἀθήναις 1896. Τ. Κανδηλῶρος, *Ὁ ἀρματολισμὸς τῆς Πελοποννήσου*, Ἀθήναι 1924. «Ὁ ἀφορισμὸς τῶν ἀρματολῶν κατὰ τὸ 1805», *Μαλεβός* 4 (1924), σ. 227-238. Κ. Παπαρηγόπουλος, *Ἱστορία τοῦ ἐλληνικοῦ ἔθνους*, τόμ. ΕΒ', ἐν Ἀθήναις 1925. Γιάννης Κορδάτος, «Τὸ ἀρματολίκι τοῦ Πηλίου», *Θεσσαλικά Χρονικά*, τόμ. Α', Ἀθήναι 1930, σ. 87-91. *Ἱστορία τῆς νεώτερης Ἑλλάδας*, τόμ. Α' (τουρκοκρατία), Ἀθήνα 1957, σ. 175-181. Φ. Ζαννέτος, «Ζαχαριάς Μπαρμπιτωῦτης», 1750-1803. *Λαωνικά Α'* (1932), σ. 83-106. A. Steinmetz, «Untersuchungen zu den Klephtenliedern», *Λαογραφία*, τόμ. 10 (1929-1932), σ. 305-380. Γιάννης Βλαχογιάννης, *Κλέφτες τοῦ Μοριά*, Ἀθήνα 1935. Περὶ τῆς μελέτης αὐτῆς ἐδημοσίευσεν βιβλιοκρισίαν ὁ Σωκρ. Κουγέας εἰς τὰ *Ἑλληνικά*, τόμ. 8, Ἀθήναι 1935, σ. 365-376. Ἀντικριτικὴν ἔγραψεν ὁ Γιάννης Βλαχογιάννης αὐτοτελῶς ὑπὸ τὸν τίτ-

Ἄς μοῦ ἐπιτραπῇ τώρα νὰ κάμω ἰδιαίτερον λόγον διὰ τὰς ἐργασίας τοῦ Ἰω. Κ. Βασδραβέλλη, πού ἀναφέρονται εἰς τὸ κίνημα τῶν κλεφτῶν καὶ τῶν ἀρματολῶν τῆς Μακεδονίας, διότι αὐταὶ βασιζονται εἰς ἀρχεῖακὸν ὑλικόν, καλύπτουν δὲ τὴν περίοδον 1627-1809. «Μέχρι πρό τινων ἐτῶν, γράφει ὁ Ι. Βασδραβέλλης, δὲν ὑπῆρχε μελέτη, ἀσχολουμένη μὲ τὴν προεπαναστατικὴν ὁργάνωσιν καὶ δρᾶσιν τῶν πολεμικῶν ἀνδρῶν τῆς Μακεδονίας κατὰ τοὺς χρόνους τῆς τουρκοκρατίας. Αἱ ἐλάχισται καὶ συγκεχυμέναι πληροφορίαι εἰς τινα συγγράμματα οὐδὲν τὸ συγκεκριμένον προσέφερον εἰς τὴν ἱστορίαν τῶν χρόνων ἐκείνων καὶ μόνον ὅταν ἐδημοσιεύθησαν τὰ Ἀρχεῖα Μακεδονίας τῶν χρόνων τῆς τουρκοκρατίας¹⁸², εἶδον τὸ φῶς τῆς δημοσιότητος ἐπίσημοι πληροφορίαι ἐπὶ τοῦ θέματος τούτου. Βάσει τῶν ἀρχεῖακῶν τούτων κειμένων καὶ ἄλλων πληροφοριῶν ἐδημοσίευσα κατὰ τὸ ἔτος 1950 [γράφει 1948] σχετικὴν ἐργασίαν ἐπὶ τοῦ θέματος τῶν ἀρματολῶν καὶ κλεφτῶν τῆς Μακεδονίας, ἀργότερον δὲ καὶ ἑτέραν διὰ τὴν πειρατείαν εἰς τὰ παράλια τῆς Μακεδονίας κατὰ τὴν ἴδιαν χρονικὴν περιόδον¹⁸³». Πρόκειται περὶ τῶν μελετῶν: Ἀρματολοὶ καὶ κλέφτες εἰς τὴν Μακεδονίαν, Θεσσαλονίκη 1948, ἥτις ἐπανεξεδόθη μετὰ περιλήψεως εἰς τὴν γαλλικὴν, ἐν Θεσσαλονίκῃ 1970¹⁸⁴, καὶ

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΩΝ

λον: Ἱστορικὰ ραπίσματα, Ἀθήνα 1937. Θ. Βαγνῆς, Θανάσης Καράμπελας, ὁ πολυτραγουδημένος κλέφτης, Ἀθήναι 1939. Γιάννης Ἀποστολάκης, Τὰ δημοτικὰ τραγούδια, μέρ. Α΄. Οἱ συλλογές, Ἀθήναι 1939. Ἡ συλλογὴ Ἀρσενίου, Ἀθήναι 1941. Τὸ κλέφτικο τραγούδι, Ἀθήναι 1950. Σ. Ι. Ἀσδραχᾶς, «Ἀνέκδοτα ἐγγραφα γιὰ τοὺς ἀρματολοὺς Κ. Καστανᾶ καὶ Γ. Σταθᾶ», Νέον Ἀθηναῖον, Ἀθήναι 1955, σ. 26-46. Β. Π. Παναγιωτόπουλος, «Νέα στοιχεῖα περὶ τοῦ θεσμοῦ τῶν Κάπων ἐν Πελοποννήσῳ», Δελτ. Ἱστορ. καὶ Ἐθνολ. Ἑταιρ. Ἑλλ., τόμ. 11 (1956), σ. 78-85. Μαιρυγιάννης, Ἀπομνημονεῖματα, ἐκδ. γ΄, Ἀθήναι [1957]. Βαγγέλης Σκουβαράς, Τὸ παλαιότερον ἀρματολίκι τοῦ Πηλίου καὶ οἱ Ἀρβανίτες στὴ Θεσσαλομαγνησίᾳ, 1750-1790, Βόλος 1960. Τ. Λάπτας, Ὀδυσσεὺς Ἀντροῦτσος, Ἀθήναι [1961]. Ἀκαδημία Ἀθηνῶν, Ἑλληνικὰ δημοτικὰ τραγούδια (Ἐκλογή), τόμ. Α΄, ἐν Ἀθήναις 1962 (Δημοσ. Λαογρ. Ἀρχ., ἀρ. 7), σ. 1στ΄-ιθ΄, 183-306, ἐνθα καὶ βιβλιογραφία. Stavro Skendi, «Les chansons des Klephtes et des Haidouques. Histoire ou litterature orale», Actes du IF Congrès International des Études du Sud-Est Européen, τόμ. V, Athènes 1978, σ. 639-647.

182. Παραπέμπει εἰς τὰ Ἱστορικὰ Ἀρχεῖα Μακεδονίας, ἐπιμελεῖα Ἰ. Κ. Βασδραβέλλη (τοῦ ἑαυτοῦ του), ἔκδοσις Ἑταιρείας Μακεδονικῶν Σπουδῶν. Α΄, Ἀρχεῖον Θεσσαλονίκης, 1695-1912, Θεσσαλονίκη 1952. Β΄, Ἀρχεῖον Βεροίας - Ναούσης, 1598-1886, Θεσσαλονίκη 1954. Γ΄, Ἀρχεῖον τῆς Μονῆς Βλατάδων, 1446-1839, Θεσσαλονίκη 1955.

183. Ἰ. Κ. Βασδραβέλλης, «Οἱ πολεμικοὶ ἄνδρες τῆς Μακεδονίας κατὰ τοὺς προεπαναστατικοὺς χρόνους», Μακεδονικά, τόμ. Ζ΄, Θεσσαλονίκη 1961, σ. 31.

184. Τὰ τουρκικὰ ἐγγραφα, τὰ ὁποῖα παραθετεῖ ἐν παραρτήματι εἰς τὸ βιβλίον του τοῦτο ὁ συγγραφεύς, εἶναι 50. Ἐκ τούτων τὰ 41 προέρχονται ἐκ τοῦ Ἀρχείου Βεροίας, τὰ δὲ 9 ἐκ τοῦ Ἀρχείου Θεσσαλονίκης, μετεφράσθησαν δ' ὑπὸ τοῦ Λαζάρου Μαιζορίδου,

«Ἡ πειρατεία εἰς τὰ παράλια τῆς Μακεδονίας κατὰ τοὺς χρόνους τῆς τουρκοκρατίας», πού ἐδημοσιεύθη εἰς τὰ *Μακεδονικά*, τόμ. Ε΄, Θεσσαλονίκη 1963, σ. 319-362. Εἰς τὰς ἐργασίας αὐτὰς ὀφείλω νὰ προσθέσω ἑτέρας δύο τοῦ αὐτοῦ συγγραφέως: «Ἱστορικές πληροφορίες. Κουρσάρικα, κλέφτικα καὶ δημοτικά τραγούδια τῆς Χαλκιδικῆς», περιοδικὸ *Χρονικά Χαλκιδικῆς*, τεύχ. 2 (1961), σ. 139-143, καὶ *Ὁ φιλικὸς καὶ ἀγωνιστὴς Γιάννης Φαρμάκης. Ἡ ἥρωικὴ ἄμυνα στὴ Μολδαβία*, Θεσσαλονίκη 1972.

Τὸ θέμα περὶ τῶν κλεφτῶν καὶ ἄρματολῶν εἰς τὰς ἄλλας χώρας τῆς Νοτιοανατολικῆς Εὐρώπης, ὅπου ἐξετείνετο ἡ τουρκικὴ κυριαρχία καὶ ἐδημιούργει τὰς αὐτὰς, ὡς ἐν Ἑλλάδι, αἰτίας τῆς γενέσεως τοῦ κινήματός των, ἀπασχόλησε πολὺ τοὺς ἐρευνητὰς, ἱστοριοδίφας καὶ λαογράφους ἢ ἔθνογράφους εἰς τὰς ἐν λόγω χώρας, ἰδίᾳ κατὰ τὴν τελευταίαν τεσσαρακονταετίαν. Ὁ Ἰω. Βαδραβέλλης κάμνει ἴδιον λόγον περὶ τῆς σχετικῆς βιβλιογραφίας ἐπὶ τοῦ θέματος τούτου εἰς τὴν ἀναφερομένην μελέτην τοῦ *Ἀρματολοί καὶ κλέφτες εἰς τὴν Μακεδονίαν*¹⁸⁵. Παραπέμπω εἰς αὐτήν, διὰ νὰ μὴ ἐπαναλάβω δημοσιευθέντα πράγματα, καὶ περιορίζομαι μόνον νὰ κάμω ὀλίγας προσθήκας, χρήσιμους, ὡς νομίζω, εἰς τὴν ἐργάναν.

Οὕτως ἀπὸ οὐγγρικῆς πλευρᾶς ἔχομεν τὰς μελέτας: St. Guörffy, "A hajduk eredete", *Protestáns Szemle*, Budapesta 1927, σ. 133-136 καὶ 220-229. Szabó István, "A hajduk 1514-ben", ἐν *Szabadok*, Budapesta 1950, σ. 178-198. W. Ochmánski, *Zbójnicwo góralskie. Z dziejów walki klasowej na wsi góralskiej*, 1950. St. Szczotka, *Materiały do dziejów zbójnicwa góralskiego z lat 1589-1782*, Lublin 1952. Danko Imre, "A hajdúnánsi Testhalom mondája és a hajduk eredete", *Ethnographie* LXVII, 4, Budapesta 1956, σ. 519-534. Wl. Katonski, *Goralski i zbójnicki tance górali podhalankich*, Cracovia 1956.

Εἰς τὰς μελέτας αὐτὰς γίνεται πολὺς λόγος διὰ τοὺς κλέφτες, τὰ δημώδη περὶ αὐτῶν ᾄσματα (κεῖμενα), τὴν μουσικὴν καὶ τὴν χορογραφικὴν λαογραφίαν εἰς τὰς οὐγγρικὰς περιοχὰς καὶ τὰ νοτιοανατολικά Καρπάθια. Οἱ συγγραφεῖς τῶν περισσοτέρων τούτων μελετῶν ὑπογραμμίζουν μὲ ἔμφασιν τὸν ταξικὸν χαρακτῆρα τοῦ ἀγῶνος τῆς κλεφτουριᾶς, στρεφόμενου, λέγουν, ἐναντίον τοῦ φεουδαλισμοῦ τῆς ἐποχῆς τῆς τουρκοκρατίας.

διευθυντοῦ τοῦ μεταφραστικοῦ γραφείου Θεσσαλονίκης, καὶ τοῦ Θεοδώρου Συμεωνίδου, δικηγόρου, πτυχιούχου τοῦ Πανεπιστημίου Κωνσταντινουπόλεως. Ἰ. Κ. Βαδραβέλλης, *Ἀρματολοί καὶ κλέφτες εἰς τὴν Μακεδονίαν*, β΄ ἔκδοσις, Θεσσαλονίκη 1970, σ. 6. Ἀξιόλογος εἶναι ἡ βιβλιοκρισία διὰ τὸ ἔργον τοῦτο, ὑπὸ τοῦ Γιάννη Τσάρα, δημοσιευθεῖσα εἰς τὰ *Μακεδονικά*, τόμ. ΙΑ΄, Θεσσαλονίκη 1971, σ. 425-435.

185. Β΄ ἔκδοσις, Θεσσαλονίκη 1970, σ. 9-25.

Ἀπὸ σερβικῆς πλευρᾶς προσθέτω τὰς ἐργασίας: B. Milaković, "Hajduk u narodnim pesmama", *Norod Obrana*, Belgrad 1933, 23, 365-366, 24, 383-384, 25, 399-400. D. J. Popović, *O hajducima*, Belgrad 1930. Ὁ αὐτός, *Srbi u Vojvodini*, Novi Sad 1957. G. Gesemann, *Studien zur südslavischen Volksepik*, Reichenberg 1926, καὶ "Zur Kulturgeschichte des Räubers", *Slavische Rundschau*, 1931, III. 3, σ. 223-225. T. Maretić, *Naša narodna epica*, Zagreb 1919, σ. 109-191.

Ἀπὸ βουλγαρικῆς πλευρᾶς σημαντικαὶ εἶναι οἱ διὰ τὰ βουλγαρικά κλέφτικα τραγούδια ἐργασίαι τοῦ Septunov, "Balgarskie haiduckie pesni", *Slavjanskij Folklor*, τόμ. XIII, Moscova 1951, σ. 251-265. Peter Dinekov, *Iz istorijata na balgarskata literatura*, Sofia 1969, σ. 309-332. Albert B. Lord, "The Hajduk Tradition in Balkan Literature", *Actes du IIe Congrès International des Études du Sud-Est Européen*, τόμ. V, Athènes 1978, σ. 631-640.

Ἀπὸ ἑλβανικῆς πλευρᾶς βλ. Quemal Haxhihasani, "Aperçu sur le mouvement et les chants populaires des Kaçaks en Albanie", *Actes du IIe Congrès International des Études du Sud-Est Européen*, τόμ. V, Athènes 1978, σ. 649-661, ἐνθα καὶ βιβλιογραφία.

Ἀπὸ ρουμανικῆς τέλος πλευρᾶς ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἡ μελέτη τοῦ Tr. Ionescu-Nișcov, "Haiducia și cîntecele haiducești", *Revista de Folclor*, ἔτ. III, ἀριθ. 2, București 1958, σ. 113-126. Παλαιότερον ὁ ἀπὸ τὸ Λατσίαι τῆς Θεσσαλίας μαθητὴς τοῦ Κουτσοβλάχου Ἀποστόλου Μαργαρίτη Ioan Caragiani εἶχε δημοσιεύσει τὸ ἔργον: *Studii istorice asupra Românilor din peninsula balcanică* εἰς δύο μέρη. Τὸ πρῶτον ἐξεδόθη ἐν Βουκουρεστίῳ κατὰ τὸ 1929, συγκείμενον ἐκ σελ. IX+272, τὸ δεύτερον αὐτόθι κατὰ τὸ 1941 ἐκ σελ. III+291. Ἡ ἐκδοσις ἐγένετο ἐπιμελείᾳ τοῦ Pericle Parahagi, ὅστις καὶ ἐδημοσίευσε βιογραφικὸν περὶ τοῦ I. Caragiani σημείωμα (I μέρ., σ. III-VIII).

Ὁ συγγραφεὺς τοῦ ἐν λόγῳ ἔργου θεωρεῖ ὅλους τοὺς κατὰ τὴν τουρκοκρατίαν καὶ τὴν ἑλληνικὴν ἐπανάστασιν τοῦ 1821 δράσαντας ἐν Ἑλλάδι κλέφτες καὶ ἀρματολοὺς ὡς Ἀρωμόνους (Κουτσοβλάχους)¹⁸⁶. Ἀρχίζει μὲ τοὺς ἥρωες τοῦ Σουλίου καὶ γράφει: «Θὰ κάμω εὐρὺν λόγον διὰ τοὺς ἥρωες Σουλιώτας, συμπατριώτας τοῦ Μάρκου Μπότσαρη, Κίτσου Τζαβέλα, Πούλιου Δράκου, Σκούμπου Δράκου, Τζίμα Ζέρβα κτλ., διότι αἱ ἥρωικαὶ αὐτῶν πράξεις πρὸ καὶ κατὰ τὴν ἑλληνικὴν ἐπανάστασιν τοῦ 1821 ἀποτελοῦν καὶ ἄρχημα διὰ τὸ ρουμανικὸν ἔθνος καὶ ἀξίζει νὰ γίνουν γνωστὰ εὐρέως ἀπὸ ὅλους

186. Ἀλλὰ οἱ Ἀρωμόνοι εἶναι Ἕλληνες διγλωσσοί, ὁμιλοῦντες τὴν ἑλληνικὴν καὶ τὴν ἀρωμουρικὴν (νεοελληνικὸν ἰδίωμα). Ἡ ἐθνικὴ των προέλευσις καὶ συνειδήσις εἶναι ἑλληνική.

τοὺς Ρουμάνους» (ἐνθ. ἀν., μέρ. Ι, σ. 1). Ἐν σ. 2, ὑποσημ. 12 τοῦ Ι μέρους καὶ ἐν σ. 284-285 τοῦ ΙΙ μέρους γράφει ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης Βαλαωρίτης ἦτο ρουμανικῆς καταγωγῆς. Ἄλλοι νεοέλληνες ποιηταί, ὁ Γ. Ζαλοκώστας, οἱ ἀδελφοὶ Ἀλέξανδρος καὶ Παναγιώτης Σοῦτσος καὶ ὁ Ἀχιλλεὺς Παράσχος ἦσαν, λέγει, Ρουμάνοι (ἐνθ. ἀν., ΙΙ, σ. 283-291). Ἐν σ. 17-18 τοῦ Ι μέρους ὑποστηρίζει ὅτι οἱ Μανιάται προέρχονται ἐκ τῶν βλάχων, ποὺ ἀναφέρει ὁ Χαλκοκονδύλης. Ἐν σ. 31, 155-156 καὶ 217-219 τοῦ αὐτοῦ μέρους γράφει διὰ τοὺς Κολοκοτρωναίους ὅτι ἦσαν ρουμανικῆς (βλαχικῆς) καταγωγῆς. Ἐν σ. 145-149 τοῦ αὐτοῦ μέρους δημοσιεύει τὸν Κατάλογον τῶν καπεταναίων (ἀρματολῶν), τοὺς ὁποίους ἀναβιβάζει εἰς 317, καὶ κατόπιν κάμνει ἴδιον λόγον δι' ἕκαστον (σ. 149-272), συνεχίζει δὲ τὰ περὶ τοῦ βίου καὶ τῆς δράσεως αὐτῶν εἰς τὸ ΙΙ μέρος τοῦ ἔργου του (București 1941), σ. 1-291. Τὰς πληροφορίας του περὶ αὐτῶν ἀντλεῖ κυρίως ἐκ τῶν ἔργων τοῦ Ἀριστοτέλους Βαλαωρίτου, Π. Ἀραβαντινοῦ, Ἰ. Λαμπρίδου, Ἀναστ. Γούδα, Χριστοφ. Περραιβού, Ἰω. Φιλήμονος, Σπ. Τρικούπη, Ἀμβρ. Φραντζή, Κων. Σάθα, Θ. Κολοκοτρώνη (Διήγησις συμβάντων...), C. Fauriel, A. Passow, Ἀθ. Οἰκονομίδου, G. Hahn, Γ. Χασιώτη, C. Jireček, F. Rouqueville, Νικητὰ Χανιάτη, Χαλκοκονδύλη κ.ἄ.

Ἰδοὺ τώρα μερικὰ παραδείγματα ἐκ τῶν βιογραφουμένων κλεφτοματολῶν τῆς χώρας μας μετὰ τὰς σχετικὰς παραπομπὰς εἰς τὸ Ι καὶ τὸ ΙΙ μέρος τοῦ ἔργου του: Βίβας καὶ Κατοινιανός Ι σ. 150, ΙΙ σ. 279. Χρ. Μιλιόνης Ι σ. 171, 180. Πάνος Ζίδρος Ι σ. 157-158, 175, ΙΙ σ. 174. Λάπας Ι σ. 170, 237-238, ΙΙ σ. 174. Στουρνάρης ΙΙ σ. 168-174. Νικ. Τσιοβάρης Ι σ. 169. Τόσκας Ι σ. 174. Νάνος Ι σ. 58, 172. Μπουκουβάλας Ι σ. 61, 160-161, 187, 204-206. Γυφτάκης Ι σ. 224, 239. Ἀνδρουτσαῖοι Ι σ. 182-186. Βλαχοθανάσης Ι σ. 200. Καλιακούδας Ι σ. 234-235. Σισμαναῖοι Ι σ. 197-199. Δίπλας Ι σ. 237-238. Ἀδελφοὶ Κατσαντώνη Ι σ. 209-217. Λεπενιώτης Ι σ. 239-241, ΙΙ σ. 200-201. Λιάκος ΙΙ, σ. 71-78. Λιάκαινα ΙΙ σ. 78-79. Νικοτσάρας ΙΙ σ. 1-7. Γιάννης Σταθῆς Ι σ. 173, ΙΙ σ. 1-7. Λαζαῖοι Ι σ. 178-179. Καζαβέρνης ΙΙ σ. 197-198. Βλαχάβας Ι σ. 167-168, ΙΙ σσ. 155-166. Πλιάτσкас ΙΙ σ. 203-207. Κοσκινᾶς Ι σ. 236-237. Κοντογιανναῖοι Ι σ. 161-163. ΙΙ σ. 168-174. Ζαχαράκης ΙΙ σ. 14. Ζαχαριάς Ι σ. 175-177. Μουσαμπαρδούνιος ΙΙ σ. 280-282. Κολοκοτρωναῖοι Ι σ. 155-156, 217-219. Χρόνης Ι σ. 192. Σκυλοδήμος ΙΙ σ. 211-213. Δῆμος Σκαλτσᾶς ΙΙ σ. 166-167. Γ. Γκούρας ΙΙ σ. 234-236. Γρ. Λιακατᾶς ΙΙ σ. 119-120. Γ. Καραϊσκάκης ΙΙ σ. 55-63. Κομνᾶς Τράκας Ι σ. 174-175. Πανουριάς Ι σ. 196-197. Δῆμος Τσέλιος ΙΙ σ. 198-199. Λιάκος Γκοντοβάς ΙΙ σσ. 77-78. Γρίβας Ι σ. 150. Ζιάκας ΙΙ σ. 193-195. Κωσταρέλλος ΙΙ σ. 264-266 κ.ἄ.

Ἄς σημειωθῇ ἀκόμη ὅτι ὁ συγγραφεὺς ἐπιχειρεῖ ἐτυμολογίας μεγάλου ἀριθμοῦ βαπτιστικῶν ὀνομάτων, ἐπωνύμων καὶ παρωνυμίων, ἀναφερομέ-

νων εἰς τοὺς Σουλιώτας, τοὺς κατοίκους βλαχοχωριῶν τῆς Πίνδου, τῶν Ἀγράφων, τῶν Τζουμέρκων, τοῦ Ὀλύμπου, τοῦ Πηλίου, τῶν Ἀκαρνανικῶν ὁρέων κ.ἄ. καὶ εἰς τοὺς κλέφτες καὶ ἀρματολοὺς τῆς ἄλλης Ἑλλάδος.

Ἡ ὑπ' αὐτοῦ ὑποστηριζομένη θεωρία ὅτι ὅλοι σχεδὸν οἱ κλέφτες καὶ ἀρματολοὶ τῆς Ἑλλάδος δὲν ἦσαν Ἕλληνες ἀλλὰ Ρουμάνοι [Βλάχοι] δὲν δύναται ν' ἀνθέξῃ εἰς ἀντικειμενικὴν κριτικὴν¹⁸⁷. Ἡ μόνη χρήσιμος προσφορὰ τοῦ I. Caragiani εἶναι ὅτι δι' ἕκαστον κλέφτην ἢ ἀρματολὸν συγκεντρώνει πολλὰς μέχρι τοῦ 1921¹⁸⁸ γνωστὰς εἰδήσεις, κατεσπαρμένας εἰς βιβλία Ἑλλήνων καὶ ξένων συγγραφέων, ποὺ εἶχεν ὑπ' ὄψιν του καὶ τοὺς ὁποίους ἐμνημόνευσα.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΩΝ

187. Βλ. γενικῶς Ἀντ. Κεραμόπουλος, *Τί εἶναι οἱ Κουτσόβλαχοι*, ἐν Ἀθήναις 1939, καὶ Ἀχιλλ. Γ. Λαζάρου, *Ἡ Ἀρωμαουνική*, ἐν Ἀθήναις 1976, σ. 14-16, 33-34, 71. Βλ. ἐπίσης τοῦ αὐτοῦ συγγραφέως τὸ ἐκ 367 σελίδων σημαντικώτατον βαλκανιολογικὸν ἔργον *Βαλκάνια καὶ Βλάχοι*, Ἀθῆναι 1993.

188. Κατὰ τὸ 1921 ἀπέθανεν ὁ Ioan Caragiani (Ἰωάννης Καραγιάννης).

SUMMARY

DIMITRIOS V. EKONOMIDIS, Prof.

Klepts and Armatoloi in the Balkans

The writer commences by setting out the term used in Greece, "klephtes", and the terms in use in Turkey, Albania, Bulgaria, Serbia and Rumania, before interpreting their meaning. He then addresses the views of various scholars regarding the word "armatolos", and the reasons, in the view of the published sources regarding the area, why the klephtic movement appeared in Greece and especially in Macedonia.

The writer then examines the reasons for the creation of armatoloi in Greece and charts their activities during the period of the Turkish domination. One section employs the texts of folksongs to deal with the life of klephts and armatoloi in Greece. The haiducia of southeast Europe is then considered. The haiduci of Albania, Bulgaria, Serbia and Rumania corresponded to the klephts of Greece. A detailed bibliography concludes the article.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΩΝ